

AHD-İ ŞEHİRİYÂRÎ'DEN DEVR-İ HAMİD-İ SÂNÎ'YE VALİLİĞE GİDEN YOLDA BİR II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEMURUNUN SERENCAMI

İ S M E T S A R I B A L *
Çankırı Karatekin Üniversitesi

ÖZ

Mehmed Nâzım Paşa, II. Abdülhamid dönemi valilerindendi. Ünlü şair Nâzım Hikmet'in büyükbabası olan Paşa, mevleviyete gönül vermiş mutasavvıf bir şair ve nâsirdi. Paşa, memuriyetinin ilk yıllarında Ziya Paşa ve Nâmık Kemal gibi Genç Osmanlıların önemli isimleriyle yakın ilişki içerisindeydi. Kariyerinin ilk yıllarındaki başarısını da bu yakınlığa borçluydu. Lakin ilerleyen yıllarda Genç Osmanlıların devlet yönetimindeki etkileri azaldı. Tecrübesine ve yaşına rağmen taşrada mektupçuluk vazifesinden öteye gidemeyen Mehmed Nâzım Paşa, bürokraside iyi bir makam elde etmenin Sultan II. Abdülhamid'in güvenini kazanmaktan geçtiğinin farkına vardı. Paşa, Sultan'ın güvenini oldukça farklı bir şekilde kazanmayı başardı. Kaleminin gücüne müracaat etti. İlk önce Sultan'a övgülerle dolu "Ahd-i Şehriyârî" adlı eserini kaleme aldı. Bu eseri Sultan tarafından takdir edildi, Paşa vilayet mektupçuluğu yaptığı Halep'ten İstanbul'a gelerek Umum Muhacirîn Komisyonu Mektupçusu oldu. Kısa bir süre sonra Muhacirîn Komisyonu lağvedildi. Paşa, işsiz kalacağını anlayınca hemen "Devr-i Hamid-i Sâni" adlı eserini yazmaya başladı. Kitabından Sultan'ın haberdar olmasını sağladı. Eserini tamamlamadı ama ilk önce mutasarrıflığa daha sonra da valiliğe tayin edildi. Bu çalışmada; Mehmed Nâzım Paşa'nın kalemiye memurluğundan valiliğe atanma süreci değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Taşra Yönetimi, II. Abdülhamid'in Valileri, Mehmed Nâzım Paşa.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismetsaribal@gmail.com

Makale Atıf Bilgisi: Sarıbal, İ. (2018). Ahd-İ Şehriyârî'den Devr-i Hamid-İ Sâni'ye Valiliğe Giden Yolda Bir II. Abdülhamid Dönemi Memurunun Serencamı. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 175-212. doi: 10.31679/adamakademi.454527

FROM AHD-I ŐEHRIYARI TO DEVR-I HAMID-I SANI, ADVENTURE OF A CIVIL OFFICIAL ON THE WAY TO THE GOVERNORSHIP IN THE ERA OF ABDULHAMİD II

ABSTRACT

Mehmed Nâzım Pasha was one of the governors of the era of Abdulhamid II. Pasha whose grandfather of the famous poet Nâzım Hikmet, was a mystic poet and writer who devoted himself to Mevleviyye. In the first years of his career Pasha was in close relationship with important figures of the Young Ottomans such as Ziya Pasha and Nâmık Kemal. But, in the following years, the influence of the Young Ottomans decreased on the state administration. Mehmed Nâzım Pasha wasn't assigned to a better position than a secretary of governor, despite the experience and age. Pasha realised that should be gained the confidence of the Sultan to get a better position in the bureaucracy. Pasha succeeded to gain the sultan's confidence in a different way. He used the power of writing ability. At first he wrote "Ahd-i Şehriyârî" full of praises to the Sultan. His book was appreciated by the Sultan. Than he came to Istanbul from Aleppo and became to secretary of Commission of General Refugees. After a short time, This Comission was abolished. When Pasha realised that he would be unemployed, immediately began to wrote "Devr-i Hamid-i Sâni". He informed the Sultan about his book. He couldn't complete the book but firstly assigned to the position of "mutasarraf" and secondly the position of governorship. In this study, Mehmed Nâzım Pasha's process of to be assigned to the governorship from the civil official will be evaluated.

Keywords: Provincial Administration, Governors of Abdulhamid II, Mehmed Nâzım Pasha.

EXTENDED ABSTRACT

The course of the careers of the Ottoman governors of Abdulhamid II era was quite different from each other. The civil servants of ministries who interior, finance, justice were could be appointed to the governorship. Many of these governors had previously worked in the provincial, gained experience. Sultan Abdulhamid II was the only authority in the appointment of the governors. Sultan considered sense of personal confidence when appointing the governors. Actually, after the Tanzimat, the primary criterion of being appointed to a position in the province administration was seen as education. But, personal connections and relationships never lost their importance. The impact of special interventions in civil servants' career were quite high. It was necessary to contact someone who was close to him to get a higher paid job and to benefit from the sultan's generosity. Under these conditions, it was very difficult to be appointed the governorship without the graduate from Mulkiye. Mehmed Nâzım Pasha was one of the governors to do that. Pasha on the difficult process to the governorship succeeded to gain the sultan's confidence in a different way.

Mehmed Nâzım was born in Uskudar on May 23 1849. He studied at the Iptidai and Rusdiye schools, also taken Arabic and Persian lessons from private teachers. He started working at the Document Room of Ministry of Judicial Pleas (Deâvi Nezareti) on 29 December 1849. His the civil service life changed when met the Ziya Pasha. Ziya Pasha noticed Mehmed Nâzım's skill in the profession and his attention of literature and embraced him. In this way, Mehmed Nâzım had the chance to meet the prominent names of the Tanzimat Era literature such as Nâmık Kemal and Ahmed Midhat. In this process, he wrote the private correspondence of Midhat Pasha. Also executed secretary of Courthouse and he was doing the first editor of the journal "Cerîde-i Mehâkim". Mehmed Nâzım was joined in the Young Ottomans. He participated in their ideas and activities. Mehmed Nâzım even wrote political, literary and economic writings in the newspaper "İttihad" that published by Ahmed Midhat.

Within the declaration of the 1876 Constitution (Kanun-ı Esasi) was the end of Mehmed Nâzım's career in the Istanbul. While Abdulhamid displaced persons who were effective at the declaration of the 1876 Constitution, Ziya Pasha was established an association with the name of "Hediye-i Askeriye Cemiyeti". The aim of the association was to collect apparels, clothings and other materials for troops at Serbia and Montenegro who are

under the winter conditions. Mehmed Nâzım was also among the members of the association. But, Abdulhamid II was concerned about the activities of the association, displaced its members from Istanbul. Ziya Pasha was sent to Damascus as the governor of Syria. Then Ziya Pasha was to be governor of Adana. He wrote to a letter to Ministry of Internal and requested Mehmed Nâzım to Adana.

Mehmed Nâzım's duty in Adana did not last long because Ziya Pasha passed away on May 17 1880. Nevertheless, Mehmed Nâzım benefited from the blessings of working with Ziya Pasha within this short period of time and increased his professional and literary experiences. While Ziya Pasha was the governor of Adana, he organized meetings at his mansion almost every night and Mehmed Nâzım attended these meetings, which were sometimes talked about in Islamic sufism, sometimes in literature and sometimes in politics. Mehmed Nâzım did not have difficulty in being appointed to a civil service after he left Adana. Because he was now one of the friends of Ziya Pasha. Almost a year after his dismissal from Adana Province, he was appointed to the Konya Provincial Secretariat 27 October 1881 and reinstated as a civil servant. Mahmud Nedim Pasha, the Minister of Internal Affairs of the time, who delivered this post to Mehmed Nâzım. There was an old friendship between Mahmud Nedim Pasha and Ziya Pasha. Mahmud Nedim Pasha had patronized Ziya Pasha on many occasions. The grand vizier of the period, Mahmud Nedim Pasha, was also instrumental in the appointment of Ziya Pasha in Ministry of Justice after his exile in Europe.

Mehmed Nâzım, he worked in Konya Provincial Secretariat for a long period until his appointment to Bitlis Provincial Secretariat in 1888. In this process, he worked with an experienced statesman Said Pasha and increased his experience. However, Said Pasha was fired from his job because of the shortcomings of the famine, after that, Mehmed Nâzım was also fired from his job due to disagreement with Memduh Bey, who was the governor after Said Pasha. Mehmed Nâzım was assigned to the province of Aleppo on 30 August 1888 after working for a short period of six months in Bitlis province. When Mehmed Nâzım came to Aleppo, he had almost twenty-five years of civil service life and gained considerable experience in this process due to his troubled apprehension and doom. After correcting the relationship between Governor Hasan Pasha and used this experience and he was risen in rank with his effort in his duty. He was later awarded the Pinöf Order from the second Order by the Pope. The main achievement of Mehmed Nâzım

to shine his star at the Babiali and his promotion to a higher position than the provincial secretariat came when the book handed over to the Sultan Abdulhamid II: “Ahd-i Şehriyârî”, which was written by Mehmed Nâzım during the last years of the Konya Provincial Secretariat. After this meeting, Mehmed Nâzım was appointed to Kastamonu Provincial Secretariat. However, he didn’t take it. Mehmed Nâzım did not go to Kastamonu but fell into a state of affair, but eventually, Ahmed Esad Efendi’s proposal was appointed to the post of Commission of General Refugees on May 13 1893 under the influence of the opinion of Aleppo Governor Arif Pasha and, more importantly, the “Ahd-i Şehriyârî”. The Commission was established in June 1878 under the name of “İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu” in order to deal with the work of the immigrants who came after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The commission organized in the countryside was dealing with all kinds of problems, from temporary settlements to permanent settlements of immigrants, and played an important role; however, when Mehmed Nâzım was appointed to the secretary of the commission, the mass immigration had ended and permanent settlements of the immigrants were also provided to most of immigrants. As a matter of fact, in July 1894, the commission was abolished due to the decreasing number of immigrants, and Mehmed Nâzım became an ordinary officer of the commission.

Mehmed Nâzım was now known as the former secretary of the Commission of General Refugees. So it was very difficult his to send as a secretary any province after that. Mehmed Nâzım started to write a new book that is called “Devr-i Hamid-i Sani” in order to be appointed to a better position with the experience he gained from “Ahd-i Şehriyârî”. Through the Rahim Pasha, Minister of Gendarme, he informed the Sultan about his the book. In this way, Mehmed Nâzım opened the way going to the firstly assigned to the position of “mutasarrif” and later the position of governorship.

*Mübâhidir vücûd-ı akdesinle taht-ı Osmanî
Mübeşşerdir seninle padişahım baht-ı Osmanî¹*

Mehmed Nâzım Paşa

Giriş

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında görev yapan Osmanlı valilerinin kariyer çizgileri birbirinden oldukça farklıydı. Dâhiliye Nezareti bünyesinde vilayet yönetiminin alt birimlerinden gelerek valiliğe yükselenler olduğu gibi maliye, adliye bürokrasisinden vali olanlar da çoktu. Bu valilerin çoğu vali olmadan evvel taşra tecrübesi yaşamış, vilayetin en yüksek mülkî amiri olma yolunda deneyim kazanmıştı. Taşra tecrübesi olmadan valiliğe atananların da taşra işleriyle ilgili bir mesleği vardı. Valiler nezaretlerin merkez teşkilatında, vilayet idarecilerinin maiyetinde, nezaretlerin taşra organlarında veya Mâbeyn'de memuriyetle göreve başlamaktaydı. Birçok vali kariyerinin başında nezaretten nezarete, vilayetten vilayete sık sık yer değiştirmişti. İstanbul'da merkezî bir dairede çalışanlar dahi kısa bir zaman sonra soluğu taşrada alabilmekteydi. Valilerin atamasında tek yetkili makam Sultan II. Abdülhamid'di. Sultan'ın vali atamalarında ön planda tuttuğu husus ise şahsî güven duygusuydu (Kırmızı, 2016, s. 88). Aslında Tanzimat'tan sonra vilayet idaresinde bir göreve layık görülmenin asli kriteri eğitim olarak görülmeye başlanmış fakat şahsî bağlantılar ve ilişkiler asla önemini yitirmemişti. Memurların kariyerlerinde özel müdahalelerin etkisi oldukça fazlaydı (Kırmızı, 2016, ss. 45-46). Daha yüksek ücretli bir göreve gelebilmek ve sultanın cömertliğinden faydalanabilmek için ona yakın olan birileriyle irtibat kurmak gerekmektedir. Bu nedenle devletin memurlarıyla ilişkili ekonomi politikası “*patrimonyal hane halkı modelinde*” öngörülen kişisel ve ailesel ilişkilerin geliştirilmesi üzerine inşa edilmişti (Findley, 2014, s. 272). Bu şartlar dâhilinde Mülkiye mezunu olmadan kalemiyeden yetişerek valiliğe atanmak oldukça zordu. Mehmed Nâzım Paşa bunu başarabilen valilerden biriydi. Paşa valiliğe uzanan zorlu süreçte II. Abdülhamid'in güvenini oldukça farklı bir yoldan kazanmayı başarmıştı.

Mülâzemetten Mektupçuluğa

Mehmed Nâzım, Üsküdar Selmanağa Mahallesi'nden Yağlıkçı Hüseyin Ağa'nın çocuklarından Akşehir kaymakamyken vefat eden Şakir Efendi'nin oğlu olup 23 Mayıs 1849'da [1 Recep 1265] Üsküdar'da doğdu. İptidaide ve

1 Mehmed Nâzım, *Ahd-i Şehriyârî*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul H 1304 [M 1886-1887], s. 32.

rüşdiyede öğrenim gördü, özel öğretmenlerden de Arapça, Farsça dersleri aldı. 1864'te mülâzemetle² Deâvi Nezareti Evrak Odasına girdi. Mehmed Nâzım burada maharet göstermiş olacak ki 29 Aralık 1871'de Adliye İcra Cemiyeti Zabıt Kitabetine atandı (İnal, 1938, s. 1144)³.

Mehmed Nâzım'ın memuriyet hayatı, 1872'de Adliye İcra Cemiyetinin reisliğine Ziya Paşa'nın getirilmesiyle (Uçman, 2013, s. 476) farklı bir mahiyet kazandı. Ziya Paşa, Mehmed Nâzım'ın mesleğindeki maharetini ve edebiyata olan ilgisini görünce onu muhitine dâhil etti. Mehmed Nâzım bu sayede “*Nâmık Kemal Bey*” ve “*Ahmed Midhat Efendi*” gibi Tanzimat Devri edebiyatının önemli isimleriyle tanışma şansı buldu. Bu süreçte, kısa bir süre [Mart 1873 - Ekim 1873] Adliye Nazırlığı yapan Midhat Paşa'nın maiyetinde Ziya Paşa'nın referansı ile çalıştı. Midhat Paşa'nın hususi yazışmalarını kaleme aldı, Adliye Mektupçuluğu'nun işlerini yürüttü ve aynı zamanda “*Cerîde-i Mehâkim*” dergisinin ilk yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Hâsılı Mehmed Nâzım, çok kısa bir süre içerisinde kendisini Genç Osmanlıların “*daire-i ihatası*”nda buldu. Onların fikirlerine ve faaliyetlerine katılmaktan geri durmadı. Kendi ifadesine göre o yıllarda etrafında bulunanlar Mütercimzâde Reşad, Midhat Paşa'nın damadı Vefik, Nurullah Beyzade Asım, Saffeti Paşazade Ziya, Yusuf Cemil Efendizade Ali Bey, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşazade Osman Bey ve Ahmed Midhat Efendi gibi münevverlerdi. Hatta Mehmed Nâzım bir ara Ahmed Midhat Efendi'nin çıkardığı İttihad gazetesinde siyasi, edebi, iktisadi yazılar yazmıştı (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 50-52, 57, 62-63).

Kanun-ı Esasi'nin ilanı Mehmed Nâzım'ın Adliye Nezaretindeki kariyerinin sonu oldu. Kanun-ı Esasi'nin gerçekleşmesinde rolü olanlar II. Abdülhamid tarafından birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıldığı esnada Ziya Paşa tarafından Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında askerlere kış şartları dolayısıyla giyecek, çamaşır gibi malzemeler toplamak üzere Nâmık Kemal'in de üyesi olduğu bir “*Hediye-i Askeriyye Cemiyeti*” kurulmuştu. Mehmed Nâzım da cemiyetin üyeleri arasındaydı. Cemiyet üyelerinin Babıali'den izin almadan “*Asâkir-i Milliye Taburları*” adı altında üniformalı milis birlikleri kurmaları, sokaklarda Nâmık Kemal'in Vatan şiirini okumaları, Midhat Paşa'nın konağının önüne giderek ona tezahürat yapmaları gibi hadiseler II. Abdülhamid'i endişelendirdi. II. Abdülhamid, derhal Midhat Paşa'dan Ziya Paşa

2 Mülkiye gibi modern eğitim kurumlarında eğitim görme şansı bulamayan yaşlı valiler nesli, mülâzemet denen ve işin maaş almadan, usta katiplere yardım edilerek öğrenildiği geleneksel usta-çırak eğitiminden geçerek memuriyete adım atarlardı (Kırmızı, 2016, s. 70).

3 BOA, DH. SAİDd., Defter No: 42, s. 409, 15 Şevval 1288 [29 Aralık 1871].

ve Nâmık Kemal'in memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını istedi. Asâkir-i Milliye Taburları dağıtıldı, Kanun-ı Esasi'nin ilanının henüz üçüncü haftasında Ziya Paşa Suriye Valiliğiyle Şam'a, cemiyetin faal azalarından Süleyman Paşa feriklikle Hersek'e görevlendirildi (Akün, 2006, s. 369; Mehmed Nâzım, 1992, ss. 68-69).

Nâmık Kemal İstanbul'dan ayrılmamak için direndi. Bu süreçte Şam'da bulunan Ziya Paşa, Nâmık Kemal'e bir mektup yazarak Mehmed Nâzım'ı mektupçu olarak yanına göndermesini istedi. Nâmık Kemal, Mehmed Nâzım'la görüşerek Ziya Paşa'nın talebini ilettiler fakat kendisi yerine işi olmayan bir arkadaşının bu göreve gönderilmesinin uygun olacağını Mehmed Nâzım'a ifade etti. Mehmed Nâzım da Nâmık Kemal'in ricasını geri çevirmedi. Bu hadisenin üzerinden çok geçmeden Nâmık Kemal tutuklandı. Nâmık Kemal'in dört ay aşkın Hapishane-i Umumi günlerinde Mehmed Nâzım hemen her gün onu ziyarete gitti. Hatta İstanbul'dan ayrılıp Midilli'ye sürgüne doğru yol alacağı vakit sahilten vapura onu irsal eden sandalda zaptiye müdürü ve iki polisle birlikte yalnızca Mehmed Nâzım vardı (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 33-36, 44-50). İşte böyle sıkıntılı bir zamanda Mehmed Nâzım'ı ferahlatan haber Ziya Paşa'dan geldi. Ziya Paşa bir mektupla o sırada Adliye İcra Cemiyeti'nin Baş Mümeyyiz Muavinliği görevinde bulunan Mehmed Nâzım'a kendisini Dâhiliye Nezaretinden mektupçu olarak Adana vilayetine istediğini bildirdi. Nihayet tayin gerçekleşti ve Mehmed Nâzım 7 Kasım 1878'de Adana Mektupçuluğu görevine başladı⁴.

Adana'dan Halep'e Mektupçu Mehmed Nâzım

Mehmed Nâzım'ın Adana'daki görevi pek uzun sürmedi. Çünkü Ziya Paşa 17 Mayıs 1880 tarihinde vefat etti. Yine de Mehmed Nâzım bu kısa süre içerisinde Ziya Paşa'yla çalışmanın nimetlerinden istifade etti, meslekî ve edebî deneyimini arttırdı. Ziya Paşa Adana valisiyken hemen her gece konağında toplantılar tertip etmekte Mehmed Nâzım da bazen tasavvuftan bazen edebiyattan bazen de siyasetten konuşulan bu toplantılara katılmaktaydı. Bunun yanı sıra Mehmed Nâzım görevi nedeniyle Ziya Paşa'yla sıklıkla baş başa görüşme şansı da bulmaktaydı. Mehmed Nâzım, bu görüşmelerde edindiği bilgileri anılarında Ziya Paşa'nın Aleksandr Düma'yla Paris'teki sohbeti, Paşa'nın Adana'dayken yazdığı Harabat adlı eserindeki bazı beyitlerin mühlhemi, yine Paşa'nın Terkib-i Bend ve Zafername adlı eserleri üzer-

4 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 409, 26 Teşriniewel 1294 [7 Kasım 1878].

rinden Âli Paşa'yla olan münasebetleri çerçevesinde uzun uzun anlatmaktadır (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 9-12, 18-32)⁵.

Mehmed Nâzım, anılarında Adana'daki memuriyetinden de bahsetmektedir. Mehmed Nâzım memuriyetiyle ilgili bahislerde göreve başladığı sırada defterdar ve mühürdarın başını çektiği bir “*irtişa ve irtikap*” çetesiyle hem Paşa'nın hem de kendisinin mücadele ettiğini, Ziya Paşa'nın kıvrak zekasıyla bu çeteyi dağıtmak için çabalayıp defterdar ve mühürdarı nasıl pasifize ettiğini anlatmaktadır (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 12-18). Bununla birlikte bu anlatıda eksik kalan hususlar vardır. Zira defterdarın görevden alınmasının ardından şehrin ileri gelenlerinden bazıları ona destek çıkararak Ziya Paşa'yı Babıali'ye şikâyet etmişti. Seyhan Nehri'nin yağışlı mevsimlerde yol açtığı taşkınların engellenmesi çalışmaları ve Divan Caddesi'ndeki çarşının çatısının ve işyeri önlerindeki tentelerin tadilatı sırasında usulsüzlük yapıldığı, bu usulsüzlüklere itiraz edenlerin baskı görüp hapse atıldığı, kamu arazisi mi yoksa vakıf arazisi mi olduğu tartışmalı bir yere vilayet bütçesinden lüzumsuz yere para harcanarak tiyatro binası inşa edildiği iddiaları Şura-yı Devlet tarafından yürütülen bir soruşturmaya yol açmıştı. Ziya Paşa tüm suçlamalara etraflıca cevap verdiği hâlde Şura-yı Devlet tarafından şikâyetlerin çok fazla olması hasebiyle bir tahkik memurunun Adana'ya gönderilmesinin uygun olacağına karar verilmişti⁶. Bu kararın ardından, benzer şikâyetlerin devam etmesi ve İran Sefareti'nin de şikâyette bulunanlar kervanına katılmasıyla birlikte yaklaşık bir yıl sonra Divan-ı Muhasebat azasından Akif Efendi tahkik memuriyetiyle Adana'ya gönderildi⁷. Mehmed Nâzım, Akif Efendi'nin Ziya Paşa'dan hazzetmeyen dönemin sadrazamı Said Paşa tarafından hususi olarak görevlendirildiğini iddia etmektedir. Akif Efendi göreve başladıktan sonra Ziya Paşa hastalandı ve yatağa düştü, Akif Efendi valiliğe vekalet etmeye başladı. Mehmed Nâzım bu süreçte Akif Efendi'nin sağda solda Ziya Paşa'nın hiddetinden, istibdadından, belediyenin parasıyla tiyatro yaptırması gibi icraatlarından şikâyetle ileri geri konuştuğunu, bir gün vilayetin Meclis-i İdare toplantısı sırasında Akif Efendi, Ziya Paşa hakkında ileri geri ko-

5 Mehmed Nâzım, Ziya Paşa ile teşrik-i mesai yapmaya başladığı yılların ardından eserler yazmaya başlamıştır. Bu bakımdan ilk eseri olan Muhâtaba'nın fikirlerin biraraya getirilmesindeki yaratıcılık, yazanın kendi kendine daldığı düşünceleri sembolik bir varlıkla konuşuyormuşcasına ifade edişinin Ziya Paşa ve Nâmık Kemal'in “*Ruya*”sına benziyor olması dikkat çekicidir. Mehmed Nâzım'ın Muhâtaba yanı sıra diğer basılı eserleri *Ahd-i Şehriyârî*, *Nizamü'l-Hâss fî Ehli'l-İhtisâs*, *Kerbela*, İbn Fâriz Tercemesi, *Esrâr-i Tevhid ve Tercemesi* ve *Yek-Âvâz*'dir. Basılı eserleri dışında gazetede tefrika hâlinde yayınlanan hatıraları ile yazma şiir mecmuası da bulunmaktadır (Tansel, 1966, s. 157-158).

6 BOA, İ. ŞD, 45 / 2413, 29 Rabiulevvel 1296 [23 Mart 1879].

7 BOA, İ. DH, 799 / 64789, 14 Rabiulevvel 1297 [25 Şubat 1880].

nuşmaya başlayınca aralarında tartışma yaşandığını ve bu esnada Akif Efendi'nin elindeki çantayı göstererek “Ziya Paşa aleyhinde şu çanta içindeki evraki Seyhan Nehri'ne atarsam, nehir tutuşur” dediğini ifade eder (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 111-112). Bu hadise ikili arasındaki iplerin kopmasına sebep olmuş ve Mehmed Nâzım görevinden azledilmesine yol açan süreci başlatmıştı. Nitekim Mehmed Nâzım, Ziya Paşa'nın vefatı sonrasında kısa bir süre daha Adana Vilayeti Mektupçuluğu vazifesini sürdürmüş, 20 Ekim 1880 [16 Zilkade 1297] tarihinde Adana vilayeti vali vekaletinden gönderilen bir yazıya istinaden “*icâb-ı hâl ve maslahata mebnî tebdili*”ne karar verilerek görevinden azledilmişti (İnal, 1938, s. 1144)⁸.

Mehmed Nâzım, Adana'dan ayrıldıktan sonra yeniden bir memuriyete atanmakta güçlük çekmedi. Çünkü artık Ziya Paşa'nın dostlarından biri olarak anılmaktaydı (İzbudak, 1946, s. 11). Bu ünle Adana Vilayeti Mektupçuluğu'ndan azledildikten yaklaşık bir yıl sonra 3 Zilhicce 1298'de [27 Ekim 1881] Konya Vilayeti Mektupçuluğuna atanarak yeniden memuriyete başladı. Mehmed Nâzım'a bu görevi tevdi eden dönemin Dâhiliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa'ydı. Mahmud Nedim Paşa ile Ziya Paşa arasında kadim bir dostluk vardı. Mahmud Nedim Paşa çok kez Ziya Paşa'yı himaye etmişti. Ziya Paşa'nın Avrupa'daki sürgün yıllarının ardından ülkeye dönüp Adliye İcra Cemiyeti'nin riyasetine tayininde de dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa'nın rolü büyüktü (Mehmed Nâzım, 1992, s. 19). Ziya Paşa Mahmud Nedim Paşa'nın aracılığıyla yazdığı bir kasideyi Sultan'a ulaştırmış ve yurda dönmek için gerekli ortamın oluşmasını sağlamıştı (Uçman, 2013, s. 476).

Mehmed Nâzım, 1888'de Bitlis Vilayeti Mektupçuluğuna tayin olana değin uzun sayılabilecek bir müddet Konya Vilayeti Mektupçuluğu yaptı. Bu süreçte yıllarca yurtdışında kalmış, mühendislik hususunda kendisini iyi yetiştirmiş ve daha da önemlisi tahta çıktığı vakit Mabeyn Feriki sıfatıyla II. Abdülhamid'e en yakın isimlerden biri olmayı başarmış, deneyimli bir devlet adamı olan Said Paşa ile çalışarak tecrübesini arttırdı. Said Paşa'nın Konya valiliği sırasında vilayetin gelirlerini arttırmak ve bu bağlamda zirai ürünlerin kolaylıkla nakli için şose ve demiryolu inşası yolunda yaptığı çalışmalar, modern tarım teknikleri kullanılması ve makineli tarıma geçilmesi yönünde sarf ettiği çaba ve bu çerçevede yurtdışından makine ve alet edevat getirtmesi,

8 İnal, Mehmed Nâzım'ın azline sebep olan “*icâb-ı hâl ve maslahata mebnî tebdili*” ifadesini “*ferdin ve cemiyetin hâl ve maslahatını berbat eden bu türlü icab ve maslahatlarıdır*” şeklinde eleştirmiştir ki bu eleştiri esasen o dönem memurların tayin ve azillerinde cari olan keyfilikçi işaret etmektedir.

çekirgeyle mücadele için yeni yöntemler denemesi, ağaçlandırma çalışmaları yapması, sürekli teftiş gezileri yaparak özellikle okulların ıslahı ve okullarda yeni usul eğitim yapılmasının takipçisi olması gibi ıslahatçı fikir ve tavırları (Çağlar, 2010, ss. 64-80) Mehmed Nâzım'ı etkileyecekti.

Said Paşa'nın - dolayısıyla da bir nevi vali yardımcılığı görevini ifa eden mektupçusu Mehmed Nâzım'ın - Konya'da bulunduğu süreçteki mesaisi; göreve geldiği sırada yaşanan çekirge istilası, 93 Harbi sonrasında Konya'ya gönderilen muhacirlerin iskânı, asayiş problemleri ve görev süresinin son yıllarında yaşanan kıtlık meseleleriyle uğraşmakla geçti. Bununla birlikte kıtlık konusunda yaşanan sıkıntılar Said Paşa'nın valilikten, sonrasında valiliğe gelen Memduh Bey'le anlaşamayan Mehmed Nâzım'ın da mektupçuluktan azline sebep oldu. "1304 Kahtı" olarak isimlendirilen kıtlık sadece Konya'yı değil Adana, Ankara, Kastamonu ve kısmen de Bursa vilayetlerini etkisi altına almıştı. Said Paşa içerisinde Mehmed Nâzım'ın da yer aldığı bir kıtlık komisyonu kurup bazı tedbirler almaya çalıştı fakat başarılı olamadı. 26 Haziran 1887'de Dâhiliye Nezaretinden gelen bir telgrafla Said Paşa'ya Mamiretülaziz vilayetine tayin edildiği bildirildi. Said Paşa hastalığını ileri sürerek yeni görev yerine gitmek istemedi. En nihayetinde vilayetin işlerini Mehmed Nâzım'a bırakıp İstanbul'a dönmesine müsaade edildi (Çağlar, 2010, ss. 78-79).

Aslında Said Paşa çok uzun zamandır vilayetin işlerini Mehmed Nâzım'a bırakmıştı. Öyle ki bazen yedi sekiz ay evden dışarı çıkmadığı olmuştur. Bu da Mehmed Nâzım'ın âdeta bir vali gibi çalışmasına ve vilayetin yönetiminde mühim bir nüfuz kazanmasına yol açmıştı (Mehmed Nâzım, 1992, s. 84). Mehmed Nâzım, Said Paşa'nın yerine vali olarak atanan Vali Memduh Bey'le başlangıçta uyum içerisinde çalıştı lakin zamanla Memduh Bey ile Mehmed Nâzım'ın arasına nüfuz meselesi yüzünden soğukluk girdi. Memduh Bey vali olduktan sonra vilayet mektubi kalemine mülazemetle giren ve daha sonra Mehmed Nâzım tarafından yeteneği keşfedilip vilayet gazetesi başmuharirliğine getirilen Veled Çelebi İzbudak anılarında ikili arasında herhangi bir sürtüşme veya soruna şahit olmadığını dile getirmektedir. Bununla birlikte o sıralar Memduh Bey'in "irtikap hususundaki hile ve desiselerine" Mehmed Nâzım'ın nüfuzunun engel olduğu yolunda söylentiler çıktığını ifade etmektedir (İzbudak, 1946, s. 13)⁹. Mehmed Nâzım anılarında Mem-

9 Veled Çelebi İzbudak'ın anılarında Mehmed Nâzım'ı tanımlarken kullandığı şu ifadeler dikkat çekicidir: "Mektupçu Bey İstanbulludur. Adı Nâzım Bey'dir. Çok zeki bir zattır. Şiir ve inşası ve bilhassa, makale kaleme alacak olsa, onun tasvirine gösterdiği fikirler ulvidir. Farisiden başka Arapça ve Fransızca'yı da

duh Bey’le kıtlığa dair alınacak tedbirler hususunda uzlaşamadıklarını söyler. Hatta Mehmed Nâzım istifa etmek veyahut becayişle yer değiştirmek istediğini Memduh Bey’e iletir. Buna rağmen Memduh Bey bir jurnalle Babali’ye başvurarak Mehmed Nâzım’ın azlini talep eder. Mehmed Nâzım bu hadiseyi öğrenip şaşkınlık ve üzüntüsünü ifade ettiğinde ise Memduh Bey “*Ben sizin azlinizi değil Antalya mutasarrıflığına tayininizi istedim. Nezaret işarı kavrayamamış*” diyerek kendini savunur (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 85-86)¹⁰.

Memduh Bey’in jurnali Mehmed Nâzım hakkında verilen ilk jurnal değildi. Mehmed Nâzım Konya Vilayeti Mektupçuluğu sırasında hakkında yapılan suçlamalar nedeniyle sürekli olarak soruşturmalarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu soruşturmalardan ilki Adliye İcra Cemiyeti’ndeki görevi sırasında zimmetine para geçirmesiyle ilgiliydi. Konya’da göreve başladığı sırada başlayan bu soruşturma kapsamında Mehmed Nâzım bir ara İstanbul’a ifade vermeye dahi gitti. Vakıa soruşturma neticesinde hakkındaki suçlamalardan beraat etti¹¹. Hakkındaki bir diğer soruşturma Konya Vilayeti Vali Vekili ve aynı zamanda Merkez Mutasarrıfı Edhem’in 19 Ağustos 1884 tarihinde şifreli bir telgrafla Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir jurnal neticesinde başlatıldı. Mutasarrıf Edhem, “*Ziya Paşa-perverdelerinden*” diye tanımladığı Mehmed Nâzım’ın “*hâl ve makâlnun umum için tahammül edilemeyecek bir mertebeye vardığını*”, vilayetin işleri hususunda başına buyruk hareket ettiğini, ahalinin zihnini siyasi hilelerle karıştırdığını iddia etmekteydi¹². Bu iddialardan da bir sonuç çıkmadı. Bir diğer soruşturma muhbir sıfatını kendisine yakıştıran Sadık adında bir zatın Mehmed Nâzım hakkında iki kıta dilekçe hazırlayıp Sadarete göndermesiyle başlatıldı. Bu dilekçeye göre Mehmed Nâzım’a yöneltilen ilk suçlama Ereğli kazasında bulunan Ekinlioğlu adındaki çiftliği düşük bir bedelle kendine mal etmek için gizli dolaplar çevirmiş olmasıydı. İkinci suçlama ise Mehmed Nâzım’ın, Ladik köyünde umuma mahsus Hac Pınarı adlı merayı satın alıp o meradan istifade eden “*fukara ve zuafa*”dan para talep etmesi ve dahi parayı vermek istemeyenleri kovmaya teşebbüs etmesi idi. Sadareten gönderilen bir yazıyla vilayet yönetiminden Mehmed Nâzım’a yöneltilen suçlamaların araştırılması talebinde bulunuldu fakat bu

---

bilmekle birçok diller hakkında da az çok malumatı vardı. Bundan başka halûk, kerim bir zat olup hele hanedamı Mevlevîyeye gayet saygısı vardı.” (İzbudak, 1946, s. 11).

10 Memduh Bey, daha sonra Dâhiliye Nazırlığı da yapacak olan Mehmed Memduh Paşa’dır (Kurşun, 2003, ss. 495-497).

11 BOA, DH. MKT, 1338 / 44, 17 Safer 1299 [8 Ocak 1882]; BOA, BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 409, 13 Receb 1302 [28 Nisan 1885].

12 BOA, DH. ŞFR, 122 / 99, 7 Ağustos 1300 [19 Ağustos 1884].

suçlamalardan da bir sonuç çıkmadı¹³. Yine kıtlık yıllarında alınan tedbirlerin uygulanması sırasında hakkında suçlamalar yapıldı. Aşar, ağnam ve maden vergilerinin tahsilinde usulsüzlük yaptığı iddia edilen Mehmed Nâzım, Said Paşa'nın yerine gelen Memduh Bey'in yürüttüğü soruşturma çerçevesinde yine suçlamalardan aklanarak çıktı¹⁴.

Mehmed Nâzım Memduh Bey'in journali de dâhil tüm şikayetlere rağmen görevinin başında kalmayı başardıysa da en sonunda sert bir kayaya çarpıp Konya'dan ayrılmak zorunda kaldı. Saray Başmabeyncisi Hacı Âli Paşa doğum yeri olan Konya'nın Aksaray kazasına tabi bir köyün kaza yapılması hususunda Konya Vilayeti'ne bir yazı gönderdi. Meclis-i idarede Paşa'nın talebi tartışılırken Mehmed Nâzım bu teklife itiraz etti. Konya eşrafından Mecidiyezade Tahir Paşa, Mehmed Nâzım'ın bu itirazını Hacı Âli Paşa'ya iletince Hacı Âli Paşa Dâhiliye Nezaretinden Mehmed Nâzım'ın Konya'dan gönderilmesini istedi. Bu talep üzerine Mehmed Nâzım 13 Mart 1888'de Bitlis Vilayeti'ne tayin edildi (Mehmed Nâzım, 1992, s. 86)¹⁵.

Mehmed Nâzım, Bitlis vilayetinde altı ay gibi kısa bir süre çalıştıktan sonra 30 Ağustos 1888'de Halep Vilayeti Mektupçuluğuna atandı¹⁶. Halep'e atandığında vilayetin valisi Hasan Hakkı Paşa'ydı¹⁷. Paşa, dönemin sadrazamı Kamil Paşa'yla arası açık olduğu için Mehmed Nâzım'ı hakkında bilgi toplamak amacıyla gönderilen bir casus gibi görmüştü. Bu nedenle Mehmed Nâzım'a mektupçuluk vazifesini yaptırmadı. Mehmed Nâzım bir müddet sonra durumun ciddiyetini kavrayınca Hasan Hakkı Paşa'yla görüşüp onu kendisinin casus olmadığına ikna etmeye çalıştı. Hasan Hakkı Paşa, Mehmed Nâzım'ın bu girişimi üzerine tavrını değiştirdi, kendi yazdığı şiirler üzerinden Mehmed Nâzım'la irtibat kurmaya başladı (Mehmed Nâzım, 1992, ss. 104-108). Mehmed Nâzım Halep'e geldiğinde neredeyse yirmi beş yıllık memuriyet hayatı vardı ve bu süreçte yaşadığı sıkıntılı tayin ve aziller nedeniyle ciddi bir tecrübe kazanmıştı. Hasan Paşa'yla arasını düzelttikten sonra bu tecrübesini fiiliyata döktü, "*liyakati ve ifâ-yı vazifede gösterdiği gayreti*" ile rütbe taltifi aldı¹⁸. Daha sonra Papalık makamı tarafından ikinci rütbeden Pinöf Nişanı'na layık görüldü¹⁹. Mehmed Nâzım'ın Babialî nezdinde

13 BOA, DH. MKT, 1396 / 2, 5 Cemaziyellevvel 1304 [30 Ocak 1887].

14 BOA, ŞD, 1713 / 14, 24 Muharrem 1305 [12 Ekim 1887].

15 BOA, DH. SAİDd., Defter No: 42, s. 409, 1 Mart 1304 [13 Mart 1888].

16 BOA, DH. SAİDd., Defter No: 42, s. 409, 18 Ağustos 1304 [30 Ağustos 1888].

17 Hasan Hakkı Paşa hakkında bk. (Mehmed Süreyya, 1996, ss. 627-628).

18 BOA, DH. MKT, 1658 / 67, 22 Muharrem 1307 [18 Eylül 1889].

19 BOA, DH. MKT, 1696 / 25, 15 Cemaziyelahir 1307 [6 Şubat 1890].

yıldızını parlatacak ve vilayet mektupçuluğundan daha üst bir konuma terfisine yol açacak asıl başarısı ise Konya Vilayeti Mektupçuluğunun son yıllarında kaleme aldığı bir kitabın Halep Vilayeti Mektupçuluğu sırasında Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırılmasıyla geldi: *Ahd-i Şehriyârî*²⁰.

Ahd-i Şehriyârî

Ahd-i Şehriyârî bir kitap olmaktan ziyade hacmi itibariyle bir risale hükümdededir. Bugünkü lisanımıza padişahın devri olarak çevirebileceğimiz Ahd-i Şehriyârî dönemin padişahı II. Abdülhamid'e ithafen yazılmıştır. Mehmed Nâzım'ın bu kitabı yazmaktaki amacı II. Abdülhamid'in "*tamim-i maarife himmeti*"ni yani eğitimin yaygınlaştırılması hususundaki gayretini ve "*âsar-ı cedîdesi*"ni yani Osmanlı Devleti'ni modern bir toplum hâline getirme yolunda gerçekleştirdiği yeniliklerini ortaya koymaktır.

Mehmed Nâzım, kitabında II. Abdülhamid döneminde eğitimin *terakkisini* izah için uzun uzadıya izahat vermeyi lüzumlu görmez. Ona göre yalnızca altı yedi sene evveliyle eğitimin dünü ve bugününü mukayese etmek II. Abdülhamid dönemindeki gelişmeyi anlamaya kâfidir. Mehmed Nâzım'ın bu husustaki şu ifadeleri dikkat çekicidir : "*Bundan altı yedi sene evvel koca bir kasabada yanlışsızca mektup okuyup yazacak üç kişi bulunmak oranın maarifçe terakkisine delil addolunurdu. Bugün her kasabada mekâtib-i rüşdiyyenin vücuduyla tahsilin ikinci derecesi temin edilip her taraf hilye-i maarifle müzeyyen evlad-ı vatan yetiştirmekte olduğu misillü ta karyelere varıncaya kadar mekâtib-i sibyaniye dahi kesb-i salâh ve intizam etmiş ve usul-i talim ve taallüm tamim-i maarif için hâl ve istikbalce muhtaç olduğu süratini temin edecek kadar teshîl edilmiş olduğundan bir kasabada değil bir köyde bile mektup yazacak derecede imla, kendi hesabını tutacak mertebede rakam öğrenmiş köylüler vardır*". Mehmed Nâzım eğitimin gelişmesiyle ilgili üzerinde durduğu bir diğer husus mülkî idarede eğitilmiş insan sayısının artmasıyla ilgilidir. Rüşdiyelerden yetişenlerin nahiyelerde, kazalarda mülkî amir olarak görev almaya başlamalarının halkın huzur ve refahına katkı sağladığını düşünen Mehmed Nâzım "*Mekteb-i Mülkiye*"den yetişenlerin sayısının artmasıyla birlikte üst düzey mülkî amirlerin de nitelikli insanlar arasından seçilmeye başlanmasını gelecek adına son derece olumlu bir gelişme olarak görmektedir.

Kitabın ilk bölümünde eğitimdeki gelişmeleri değerlendiren Mehmed Nâzım ikinci kısımda ekonomiyi merkeze alarak II. Abdülhamid'in mo-

20 Mehmed Nâzım, *Ahd-i Şehriyârî*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul H 1304 [M 1886-1887].

dernleşme yönündeki yeniliklerinden bahseder. Mehmed Nâzım, Osmanlı toplumunun bir tarım toplumu olduğu gerçeğinden hareketle ekonomik anlamda kalkınmanın tarımdaki reformlarla gerçekleşeceğini düşünmektedir. Bu bakımdan II. Abdülhamid'in "Ziraat Mektepleri"ni açmasını tarımda reformun önemli bir aşaması olarak görür. Modern tarım tekniklerinin uygulanmasıyla birlikte tarımda verimliliğin artacağını ve Osmanlı çiftçisinin dünya piyasasında rekabetçi bir güç hâline geleceğini değerlendirir. Bunun yanı sıra dokuma fabrikalarının açılması gibi zirai ürünlerin mamül maddeye dönüştürülmesi yolunda atılan adımların hızlandırılması gerektiğini dile getirir. Gerek zirai ürünlerin gerekse mamül maddelerin hızlı bir şekilde piyasaya sürülebilmesi için kara yollarının ve şimendifer hatlarının genişletilmesini vurgulayan Mehmed Nâzım, II. Abdülhamid döneminde hız kazanan kara yollarının ve şimendifer hatlarının yapımı hususundaki gayretlerden övgüyle bahseder. Mehmed Nâzım'a göre Osmanlı Devleti mevzubahis hususlarda gelişimini sürdürüp ihracata hız vermeli ve seri bir şekilde servetini yani elindeki parayı arttırmanın yoluna bakmalıdır. Bunun da gerçekleşebilmesi için eğitilmiş bireylerin "say u amel"ine yani ferdi teşebbüse ihtiyaç olduğunu değerlendirir. Mehmed Nâzım, son olarak eğitim ve ekonomik kalkınma arasındaki bağı izaha çalışır. Ona göre Memâlik-i Osmaniye'de eğitimin kök salması "emniyet-i umumiye"nin teminine zemin hazırlayacak, bu güven ortamının sağladığı "teminat-ı fîliye" Osmanlıların arzladıkları gelişmişliğin önünü açacaktır.

Peki Konya Vilayeti Mektupçusu olan bir zat baştan sonra padişaha övgülerle dolu, esasen malumun ilamı olarak görülebilecek hususları içeren böyle bir kitabı neden kaleme alır? Acaba bu girişim memleketi hâle yola koyan padişaha eli kalem tutan bir bürokratin şükranın ifadesi midir yoksa mektupçuluktan daha üst bir mansıba terfi ümit eden bir bürokratin bu kararı verme yetkisini elinde bulunduran padişahına "itaat ve sadakatini" gösterme biçimi mi?

Makbul Bir Jurnal

Ahmed Esad Efendi. Kendisi "zât-ı şevket-simât-ı hazret-i şehinşâhilerinin lehinde gerek kâlen gerek kalemen ifâ-yı hizmet edenlerin mazhar-ı mükâfat-ı hazret-i velinnimet-i azimleri buyrulmalarına ve aksi harekette bulunanların düğâr-ı mücâzât olmalarına tavassut eylemek vazife-i mukaddese-i ubûdiyyetin birincilerinden" gören ve bunu kendisine görev edinen, padişahın sözüne itimat ettiği bir zât. Ahmed Esad Efendi Ocak 1892'de Halep'e gelir. Mezkûr görevi çerçevesin-

de bir kitapçıya gider. Kitapçıdaki kitaplara göz gezdirirken o sırada Halep Vilayeti Mektupçusu olan Mehmed Nâzım'ın Ahd-i Şehriyârî adlı kitabına gözü ilişir. Hemen kitabı satın alır ve incelemeye başlar. Kitabın II. Abdülhamid döneminde meydana gelen “*maddi ve manevi terakkiyat ile imrân-ı bilâd ve saadet-i ibâd için mebzûl buyrulan himemât ve inayât*”la ilgili olduğunu görür. Ahmed Esad, kitabın her bir cümlesinin yazarın “*sadakat ve ubûdiyyetinin*” bir şahidi olduğuna kanaat eder. Peşi sıra Mehmed Nâzım'ın yanına gider ve kitap için tebrik ve teşekkürde bulunur. Ona risaleyi kaleme aldığı için mükâfatlandırılıp mükâfatlandırılmadığını sorar. Mehmed Nâzım mükâfata mazhar olmak için bu işe kalkışmadığını yalnızca “*atebe-i ulya-yı şahanelerine ubûdiyyet eylemeye*” muvaffak olmayı kendisine yeterli gördüğünü söyler. Bu sözler üzerine Ahmed Esad'ın kalbinde Mehmed Nâzım'a karşı bir muhabbet peyda olur ve kitabı hemen İstanbul'a göndererek padişaha arz eder. Aynı zamanda 500 kuruş gibi düşük bir maaşla çalışan Mehmed Nâzım'ın uygun görülür ise Antakya Kaymakamlığı, Halep Evkaf Muhasebeciliği, Halep Maarif Müdürlüğü görevlerinden birisine şayet bu seçenekler uygun değilse her vilayette vali maiyetinde 1.500 kuruş maaşla istihdam edilen memur kadrolarından birine atanmasını teklif eder²¹.

Mehmed Nâzım bu buluşmanın ardından kısa bir süre sonra Kastamonu Vilayeti Mektupçuluğuna atandı²². Ama bu görevi kabul etmedi. Hasan Hakkı Paşa'nın yerine Arif Paşa Halep Valiliğine atanmıştı. Arif Paşa idarecilikte iktidarı herkesçe malum olan varlıklı bir bürokrattı²³. Mehmed Nâzım'ın arkasında durdu, bu tayin üzerine Mabeyn-i Hümayuna yazdığı arzla söz konusu görevin Mehmed Nâzım'ın memuriyetine muadil bir görev olmadığını, kıdem, ehliyet ve iktidarı ve bunların yanı sıra çekirge sorunuyla mücadelede gösterdiği başarı defalarca arz edilen Mehmed Nâzım'ın uygun bir göreve atanması gerektiğini bildirdi²⁴. Mehmed Nâzım Kastamonu'ya gitmeyip mazul duruma düştü²⁵ fakat en nihayetinde Ahmed Esad Efendi'nin teklifi, Halep Valisi Arif Paşa'nın görüşleri ve daha da önemlisi Ahd-i Şehriyârî'nin etkisiyle 13 Mayıs 1893'te Muhacirîn Komisyonu Mektupçuluğu'na atandı²⁶.

21 BOA, Y. PRK. UM, 23 / 82, 4 Kanunusani 1307 [16 Ocak 1892].

22 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 409, 9 Mart 1308 [21 Mart 1892].

23 Arif Paşa hakkında bk. (Mehmed Süreyya, 1996, s. 320).

24 BOA, Y. PRK. UM, 24 / 21, 15 Mart 1308 [27 Mart 1892].

25 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 409, 30 Mayıs 1308 [11 Haziran 1892].

26 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 409, 1 Mayıs 1309 [13 Mayıs 1893].

Muhacirîn Komisyonu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası başlayan kitle göçüyle gelen muhacirlerin iş ve işlemleriyle ilgilenmek üzere Şehremaneti'ne bağlı olarak Haziran 1878'de "İdare-i Umumiye-i Muhacirîn Komisyonu" adıyla kurulmuştu. Taşrada da örgütlenen komisyon, muhacirlerin geçici iskânlarından kalıcı iskânlarına değin her türlü sorunlarıyla ilgilenmekte, önemli bir görev icra etmekteydi fakat Mehmed Nâzım komisyonun mektupçuluğuna atandığı sırada kitle göçü sona ermiş ve muhacirlerin kalıcı iskânları da büyük ölçüde sağlanmıştı. Nitekim Temmuz 1894'e gelindiğinde göç eden muhacir sayısının azaldığı gerekçe gösterilerek komisyon lağvedildi (Kocacık, 1980, ss. 159-161), Mehmed Nâzım da komisyonun sıradan bir memuru durumuna düştü²⁷.

Mehmed Nâzım, artık Babıali nezdinde mülga Umum Muhacirîn Komisyonunun sabık Mektupçusu olarak anılmaktaydı. Yani bundan sonra herhangi bir vilayete mektupçusu olarak gönderilmesi tenzil-i rütbe olacağından çok zordu. Vakıa Mehmed Nâzım yeni bir göreve gelebilmek için hatırı sayılır kişilerin aracı olması gerektiğini yaşayarak tecrübe etmiş, Ahd-i Şehriyârî örneğinde olduğu gibi padişaha sadakatini gösterecek fiiliyatın önemini de kavramıştı. Mehmed Nâzım Muhacirîn Komisyonunun ilgasına yakın Zaptiye Nâzırı Rahim Paşa'ya gitti. Ona Ahd-i Şehriyârî'den bahsetti ve bu çalışmasının kapsamını genişleterek "*Devr-i Hamid-i Sâni*" namıyla bir kitap yazmak istediğini ifade etti. Bu kitabı yazmak için hazırladığı istizah varakalarının ilgili dairelere gönderilmesi ve bir kereye mahsus olarak istediği bilgilerin kendisine verilmesi için ondan yardım istedi. Rahim Paşa, Mehmed Nâzım'ın bu teklifini geri çevirmedi, onun talebini "*kudret-i kalemiyesi*"nden ve "*efkâr-ı sadakati*"nden bahisle "*Yıldız*"a ilettili²⁸. Çok geçmeden istediği izin verildi ve böylece Mehmed Nâzım, kendisi için önce mutasarrıflığa sonra valiliğe giden yolu açmış oldu.

Devr-i Hamid-i Sâni'nin hazırlık süreci oldukça yavaş ilerledi. Mehmed Nâzım'ın hazırladığı istizah varakaları Dâhiliye Nezareti başta olmak üzere Şehremaneti, Seraskerlik, Mekâtib-i Askeriye, Telgraf-Posta Nezareti, Bahriye Nezareti, Maliye Nezareti, Evkâf Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, Zaptiye Nezareti, Rûsumat İdaresi ve Muhacirîn Komisyonuna gönderildi²⁹. Bazı daireler hemen istizah varakalarını hazırladı fakat Sadaret makamı, risalenin programı görülmeden mezkûr varakaların Mehmed Nâzım'a teslim

27 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 409, 11 Muharrem 1312 [15 Temmuz 1894].

28 BOA, Y. MTV, 81/81, 13 Safer 1311 [26 Ağustos 1893].

29 BOA, BE0, 268 / 20063, 18 Safer 1311 [31 Ağustos 1893].

edilmesine müsaade etmedi³⁰. Anlaşılan o ki Mehmed Nâzım'ın ne yazacağı tam olarak kestirilemediğinden bilgi paylaşımı hususunda aceleci davranılmak istenmemişti. Gerçi Mehmed Nâzım, kitabı yazmak için işe koyulduktan sonra kitabın programını arz ettiğinde de durum pek değişmedi³¹.

Kitabın hazırlıkları sürerken Muhacirîn Komisyonu lağvedildi, Mehmed Nâzım da işsiz kaldı. İşte bu aşamada Mehmed Nâzım padişahın özel kalemi olan Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine bir dilekçe yazdı. Dilekçesinde “*irade-i seniyye-i hazret-i padişahi*”yle yazmakta olduğu kitap için istediği bilgilerin “*Maarif*” ve “*Nafia*” daireleri dışında kendisine verilmediğini dile getirdi. Aynı zamanda Muhacirîn Komisyonunun ilgası nedeniyle işsiz kaldığını, bu hususta padişahın yardım beklediğini ifade etti. Dilekçesine o güne kadar yazdığı taslak metni de ekledi³².

Devr-i Hamid-i Sâni

Mehmed Nâzım, Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine sunduğu taslak metnin girişinde kitabı yazma amacını açıklar. O, padişaha karşı duyduğu şükranın gereği olarak daha önce yazdığı Ahd-i Şehriyârî'nin neşrinden sonra II. Abdülhamid'in gerçekleştirdiği icraatları ve başarıları topluca değerlendirmek niyetindedir. Bu değerlendirmeyi yapmadan önce “siyaset” adı altında bir başlık açar. Bu başlık altında II. Abdülhamid'in iktidara geldiğinde ne gibi zorluklarla karşılaştığını, devlet idaresinde hangi problemlerin olduğunu ve bu badirelere karşı duran II. Abdülhamid'in haiz olduğu liderlik özelliklerini açıklar.

Mehmed Nâzım, kitabın birinci bölümünde “*muvaşşakiyât-ı padişahi*”yi ele alır. Bu çerçevede ilk olarak maarif alanındaki gelişmeleri değerlendirilir. İşe idadileri incelemekle başlar. “*Mekteb-i Müllkiye*”nin nizamnamesini, “*Mekteb-i Sultanî*”nin ders programını etraflıca beyan eder. İstanbul'daki ve taşradaki diğer idadilerin isimlerini listeler. Peşi sıra konularına göre II. Abdülhamid'in cülusundan 1893 Şubat'ına kadar basılan eserlerin istatistiğini verir. Bu istatistiğin sonrasında II. Abdülhamid döneminde tesis edilen rüşdiyelerin, iptidailerin, vakıf yani sıbyan mekteplerinin isimlerini, nerede açıldıklarını ve öğrenci sayılarını içeren istatistikleri sunar. Ardından Aşâ'ir Mektebi, Dilsiz Mektebi, Darülmualimîn, Darülmualimât, Müzehaneler

30 BOA, Y. MTV. , 82/53, 22 Safer 1311 [4 Eylül 1893].

31 BOA, YA. HUS, 300 / 29, 14 Zilhicce 1311 [18 Haziran 1894].

32 BOA, Y. MTV, 107 / 11, 22 Rabiulahir 1312 [23 Ekim 1894]. Bu taslak metnin bir kısmı eklerde sunulmuştur.

ve Kız Sanayi Mektebi hakkında bilgiler vererek eğitimle ilgili değerlendirmelerini sonlandırır.

Mehmed Nâzım eğitimle ilgili değerlendirmelerini tamamladıktan sonra “*Nafia*” alanındaki gelişmelerle ilgili değerlendirmelerine başlar. Bu bölümde öncelikle inşası tamamlanıp işletilmekte olan demiryolu hatlarının hangi şehirler arasında tesis edildiğini ve kilometre bazında uzunluğunu içeren bir cedvel sunar, bu demiryolu hatlarının pratikteki faydalarına değinir. Daha sonra “*mevâdd-ı nafia*”dan bahseder. Araba şirketi, havagazı şirketi, kar ve buz şirketi, vapur şirketi gibi farklı alanlarda faaliyet gösteren şirketlerin tamamlanan ve devam eden yatırımlarını ayrıntılı olarak aktarır. Müteakiben fabrikalara ayrı bir başlık açar. Fabrika sahiplerinin isimlerini, fabrikaların nerede kurulduklarını, faaliyet alanını ve ruhsat tarihlerini içeren bilgiler verir. Sonra vilayetlerde inşası tamamlanan karayollarına ait bir cedvel beyan eder. Bu cedvelin ardından “*İhtira Beratı Kanunu*” çerçevesinde verilen ihtira beratları hakkında detaylı bilgiler içeren bir cedvel sunar.

Mutasarrıflıktan Valiliğe

Mehmed Nâzım kitabını tamamlayamadı fakat bu gayretinin karşılığı olarak 1 Mayıs 1895 tarihinde Mersin Mutasarrıflığına atandı³³. Bu görev Mehmed Nâzım için güzel bir fırsattı ve gerçekten iyi şekilde değerlendirdi. Ziya Paşa, Said Paşa gibi valilerin yanında çalışmasının ona sağladığı meziyetlerle Mersin’de yeni yollar, kız ve erkek çocukları için mektepler, su isale hatları açtı. Mevcut yolları ve mektepleri tamir ettirdi³⁴. Aslında çok kısa bir sürede valiliğe ulaşabilirdi fakat “Brazzafolli Hadisesi” nedeniyle Mersin Mutasarrıflığı sona erdiğinden valilik için bir müddet daha beklemek zorunda kaldı.

Brazzafolli, aslen Dalmaçyalı olup Sakız’da Avusturya ve Almanya Devletleri adına konsolos vekilliği yapmakta ve aynı zamanda Avusturya Devleti adına faaliyet gösteren Lloyd Kumpanyası’nın Mersin acenteliğini yürütmekteydi³⁵. Mersin’de faaliyet gösteren “Ermeni Fesad Cemiyeti”nin bir üyesi yakalandığı vakit üzerinde çıkan evraklardan Brazzafolli’nin cemiyetin dışarıyla haberleşmesine aracılık ettiği tespit edildi. Bunun üzerine Brazzafolli Mersin’de göz altına alınarak bir Fransız gemisiyle muhakemesi yapılmak üzere Beyrut’a gönderildi. Brazzafolli, Beyrut’a ulaştığında gemiden inmedi

33 BOA, *DH. SAİDd.*, Defter No: 42, s. 410, 19 Nisan 1311 [1 Mayıs 1895].

34 BOA, *DH. SAİDd.*, Defter No: 42, s. 410, 10 Teşrinisani 1313 [22 Kasım 1897].

35 BOA, HR. SYS, 2820 / 6 - 14, 4 Teşrinievvel 1313 [16 Ekim 1897].

ve tekrar Mersin'e doğru yola çıktı. Sadaret'ten Adana Vilayeti'ne gönderilen yazıyla Brazzafolli'nin Mersin'e ulaştığında güzellikle ikna edilerek yeniden Beyrut'a gönderilmesi istendi³⁶. Adana Valisi Hüseyin Hilmi Paşa, bir hadise yaşanması ihtimaline karşı Avusturya Konsolosu'ndan sorunsuz bir şekilde Brazzafolli'nin karaya çıkmadan tekrar Beyrut'a gönderilmesi hususunda aracılık etmesini istedi. İşte olaylar da tam bu noktada patlak verdi. Brazzafolli polislerin engellemesine rağmen karaya çıkmayı başardı. Brazzafolli, kendisini karşılayan Avusturya Konsolosu'na polislerin Avusturya bayrağı çekili bandıraya hakaret ettiklerini söyleyince konsolos Brazzafolli'yi alıp konsoloshaneye götürdü. O sırada limanda bulunmayan Mehmed Nâzım, bu hadiseyi polisler kendisine haber vermediği için engelleyemediğini, bunun daha önceden planlanmış bir senaryo olduğunu iddia ettiyse de olay artık siyasi bir krize dönüşmüştü³⁷. Olayların bu noktaya gelmesinde dahli bulunan Adana Valisi Hüseyin Hilmi Paşa ile Mersin Mutasarrıfı Mehmed Nâzım'dan konsolostan özür dilemeleri istendi fakat her ikisi de bu isteği kabul etmedi. Bu nedenle 17 Kasım 1897 tarihinde görevden alındılar (İnal, 1938, s. 1144). Daha sonra Avusturya Sefiri, Sultan II. Abdülhamid'den Brazzafolli'nin affını talep etti, sefirin bu talebi Brazzafolli'nin Mersin'de bir daha ticari faaliyette bulunmaması karşılığında kabul gördü³⁸.

Mehmed Nâzım her ne kadar görevden alınmış olsa da bu durumun Avusturya'yla olan ilişkilerin daha fazla gerginleşmemesi adına yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Mehmed Nâzım'ın sicil dosyasında "lüzum-ı siyasiyeye mebni" görevden alındığı belirtilmektedir. Kaldı ki Mehmed Nâzım yaklaşık bir yıl sonra Mersin Mutasarrıflığı sırasındaki başarıları dayanak gösterilerek Dâhiliye Nezaretinin teklifi ve Memurin-i Mülkiye Komisyonunun kararıyla 7 Mart 1898 tarihinde Kayseri sancağı mutasarrıflığına atanmıştı³⁹. Bir ay sonra da (10 Nisan 1898) ikinci rütbeden Mecidi Nişanı'yla taltif edildi⁴⁰. 14 Mayıs 1900 tarihinde Rumeli beylerbeyi payesini alarak "Paşa"lığa terfi etti⁴¹. 1 Temmuz 1901 tarihinde ise Kayseri'deki güherçile fabrikasının gelişimindeki katkıları nedeniyle birinci rütbeden Mecidi Nişanı'yla ödüllendirildi⁴². Aslında Mehmed Nâzım'ın bu taltifleri bir tesadüf değildi. Zira

36 BOA, DH. TMİK. M, 41 / 88 -1, 22 Cemaziyelvel 1315 [19 Ekim 1897].

37 BOA, HR. TH, 203 / 13 - 4, 16 Teşrinievvel 1313 [28 Ekim 1897].

38 BOA, HR. TH, 212 / 56, 18 Mayıs 1314 [30 Mayıs 1898].

39 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 410, 23 Şubat 1313 [7 Mart 1898].

40 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 410, 18 Zilkade 1315 [10 Nisan 1898].

41 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 410, 14 Muharrem 1318 [14 Mayıs 1900].

42 BOA, DH. SAİDd. , Defter No: 42, s. 410, 29 Haziran 1316 [12 Temmuz 1900].

Kayseri’de görev yaptığı süre içerisinde bayındırlık hizmetlerini ilerletmiş, maarif hizmetlerini geliştirmiş, emniyet ortamının oluşmasını, hukukun tesisini temin etmiş ve vergilerin toplanmasında başarı göstermişti yani görevini bihakkin yerine getirmişti⁴³. En nihayetinde Devr-i Hamid-i Sâni’nin ona açtığı yolda bu çabalarının karşılığı olarak 18 Şubat 1903’te Diyarbakır Vilayeti valiliğine atandı⁴⁴.

Mehmed Nâzım, uzun yıllar valilik yaptı. Bununla birlikte sık sık görev yeri değiştirildi. Mehmed Nâzım, Diyarbakır valiliği sırasında emniyet ve inzibatın sağlanması hususundaki başarıları nedeniyle birinci rütbeden “Nişan-ı Âli-i Osmanî” ile taltif edildi⁴⁵. Bu görevi sırasında vilayetin işlerini hâle yola koyduğu gibi birçok bayındırlık hizmetini yerine getirdi⁴⁶. 14 Ağustos 1905 tarihinde Halep Vilayeti valiliğine atandı⁴⁷. Halep valiliği esnasında Fransa hükûmeti tarafından verilen dördüncü rütbeden “Lejyon D’honneur Nişanı”na layık görüldü⁴⁸. Çalışmalarıyla özellikle de vilayetin muhasebesi hususundaki hassasiyetiyle halkın takdirini kazandı⁴⁹. 14 Eylül 1908’de Konya Vilayeti valiliğine atandı⁵⁰ fakat hakkındaki bazı şikayetler nedeniyle başlayan soruşturma neticesinde kısa bir süre sonra becayişle 20 Haziran 1909’da Sivas Vilayeti valiliğine tayin edildi⁵¹. Mehmed Nâzım, gadre uğradığı düşüncesiyle olsa gerek⁵² Sivas’a gitmekte gönülsüz davrandı⁵³. Nitekim gecikmeli bir şekilde göreve başladığı Sivas valiliğinden, vilayetin ihtiyaçlarına cevap verecek iktidar kendisinde görülmediğinden bahisle 20 Nisan 1910’da azledildi⁵⁴.

Mehmed Nâzım iki yıldan fazla bir süre mazul durumda bekledi. 1912-1913 Balkan Harbi’nin arifesinde 28 Eylül 1912 tarihinde Selanik Vilayeti valiliğine tayin edildi⁵⁵. Selanik 8 Kasım 1912 tarihinde Yunanların eline geç-

43 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, ? Şubat 1318 [1-18 Şubat 1903].

44 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 5 Şubat 1318 [18 Şubat 1903].

45 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 21 Safer 1321 [19 Mayıs 1903].

46 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 20 Ağustos 1321 [2 Eylül 1905].

47 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 15 Ağustos 1321 [28 Ağustos 1905].

48 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 26 Zilhicce 1323 [21 Şubat 1906].

49 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 10 Eylül 1324 [23 Eylül 1908].

50 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 31 Ağustos 1324 [13 Eylül 1908].

51 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 7 Haziran 1325 [20 Haziran 1909].

52 Mehmed Nâzım’dan şikayetçi olanlar kadar ondan memnun olanlar da Babalı’ye telgraf yoluyla müra-caat etti. BOA, MV, 124 / 3, 1 Muharrem 1327 [23 Ocak 1909]; BOA, DH. MKT, 2772 / 24, 28 Safer 1327 [21 Mart 1909].

53 BOA, BEO, 3611 / 270796, 19 Receb 1327 [6 Ağustos 1909].

54 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 7 Nisan 1316 [20 Nisan 1910].

55 BOA, DH. SAİDD. , Defter No: 42, s. 410, 16 Şevval 1330 [28 Eylül 1912].

ti. Mehmed Nâzım 23 Haziran 1913 tarihine kadar Selanik'te kaldı⁵⁶. Yurda döndükten sonra emekliye sevk edildi. 17 Aralık 1926 tarihinde oğlu Hikmet Bey'in Kadıköy'deki evinde vefat etti. Üsküdar Karacaahmet Kabristanı'nın İhsaniye tarafında Şair Nedim'in kabri civarında defnedildi (İnal, 1938, s. 1145).

Sonuç

Mehmed Nâzım'ın kariyerinin dönüm noktalarında etkili olan en önemli husus Sultan II. Abdülhamid'e olan teveccühünü ortaya koyan Ahd-i Şehriyârî ve Devr-i Hamid-i Sânî adlı eserleri yazmış olmasıdır. Ahd-i Şehriyârî, yıllardır taşrada vilayet mektupçuluğu yapan Mehmed Nâzım'ı merkezde daha önemli bir göreve Umum Muhacirîn Komisyonu Mektupçuluğu'na taşımış, bu görevi sırasında yazmaya başladığı Devr-i Hamid-i Sânî ise ona valiliğe giden yolu açmıştır. Bu durum valilik uğrunda Sultan II. Abdülhamid'in güvenini kazanmanın bir yolunun da ona olan sadakat ve takdiratı göstermek için kitap yazmak olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid, Mehmed Nâzım hakkında karar verirken yazdığı kitaplar yanı sıra Ziya Paşa ve Said Paşa'dan edindiği ıslahatçı fikirleri icraata yansıtmasını, aldığı taltiflerini ve kariyeri boyunca maruz kaldığı tüm suçlamalardan aklanarak çıkmasını da göz önünde bulundurmuş olmalıdır.

Mehmed Nâzım'ın Devr-i Hamid-i Sânî'yi tamamlayamamış olması büyük bir talihsizliktir. Bununla birlikte eklerde bir kısmı sunulan kitabın taslak metni önemli bilgiler içermektedir. Şimdiye kadar II. Abdülhamid dönemi eğitim sistemi hakkında sıradan bir kaynak gözüyle bakılan Ahd-i Şehriyârî ile onun devamı niteliğindeki Devr-i Hamid-i Sânî birlikte değerlendirilirse Mehmed Nâzım'ın Sultan II. Abdülhamid dönemi hakkında mütevazı bir kaynak ortaya koyduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

A. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Defterleri*

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi Defter No: 42, 180.

B. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri*

Babıali Evrak Odası: 268 / 20063, 3611 / 270796.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi : 2772 / 24, 1658 / 67, 1696 / 25, 1338 / 44, 1396 / 2.

56 BOA, *DH. SAİDİ*, Defter No: 180, s. 235, 10 Haziran 1329 [23 Haziran 1913].

- Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi: 122 / 99.
Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu : 41 / 88.
Hariciye Nezareti Siyasi : 2820 / 6.
Hariciye Nezareti Tahrirat : 203 / 13, 212 / 56.
İrade Dâhiliye: 799 / 64789.
İrade Şura-yı Devlet : 45 / 2413.
Meclis-i Vükela Zabıtları : 124 / 3.
Şura-yı Devlet Evrakı : 1713 / 14.
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı : 81/81, 82/53, 107 / 11.
Yıldız Perakende Evrakı Umumi : 23 / 82, 24 / 21.
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı : 300 / 29.

II- Hatıralar, İnceleme ve Araştırmalar

- Akün, Ö. F. (2006), "Nâmık Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, ss. 361 - 378), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Çağlar, B. (2010), İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal), İstanbul: An Sanat Yayınları.
- Findley, C. V. (2014), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıali, 1789-1922*, Derya Önder (yay. haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnal, İ. M. K. (1938), *Son Asır Türk Şairleri* (Cüz 5), İstanbul: Devlet Basımevi.
- İzbudak, V. Ç. (1946), *Hatıralarım*, Canlı Tarihler XIV içinde, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Kırmızı, A. (2016), *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908* (4. baskı), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kocacık, F. (1980), "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, (I), 137-190.
- Kurşun, Z. (2003), "Mehmed Memduh Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28, ss. 495 - 497), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Mehmed Nâzım (H 1304 / M 1886 - 1887), *Ahd-i Şehriyârî*, İstanbul: Matbaa- i Ebüzziya.
- Mehmed Nâzım (1992), *Bir Devrin Tarihi, Ziya ve Mithat Paşalarla Kemal Bey'in Hatıralarına Ait Hatıralar: Selanik Vali-i Sabıkı Nâzım Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul : Arba Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996), *Sicill-i Osmanî* (Cilt I - II), Nuri Akbayar (yay. haz.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uçman, A. (2013), "Ziya Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 475 - 479), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Tansel, F. A. (1966), "Bir Mevlevî Nâsir ve Şâiri Mehmed Nâzım Paşa Basılı Eserleri ve Yazma Şiir Mecmuası", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (1), 155 - 174.

EKLER

Ek-1: "Siyaset"

"Ulûm ve fînûnun şerâyi' ve kavânînin nev'-i insana bahşettiği kâffe-i hukûk-ı medeniyyenin hıfz-ı âsârına hâdim olmak üzere kavâ'id-i tabî'iyye-i âlemden kendi kendine vücûd bulan ve her zaman dahi yine kendi kendine tevliid-i ahkâm edecek olan gayr-i müdevven bir ilmdir. Muallimi, kitabı olmayan bu ilmin "tecârib-i sahîha", "hıfz-ı vukû'ât-ı mâziyye", "tahattur-ı emsâl", "delâlet-i hâl" gibi ahkâmı o mertebe rûsûh ve maharete muhtaçtır ki devr-i bünyân-ı siyasetin nazar-endâz-ı ihtiyat oldukları her nokta-i ihtimale karşı keşfettikleri âkibet ale'l-ekser ferasetleri deng ve hayret edecek isabetlerle veleh-re's-i efkâr olur. Her kavmin e'âzım ve meşâhîri ihtisas ettikleri ilm ve fenne nisbetle tabakâta taksim olunarak her biri takdir-i umûmî karşısında âsâr ve efâl ile birer mevki'-i rüchân işgal ederler. Siyasyûn için dahi tabakât takdir-i âsâr ve efâl ile tayin olunup ilm-i idare-i mülk hamâset-i hâkimâne gibi mahsûsât-ı âliye ile iştihâr edenler tabaka-i evvelinin mevâki'-i evveliyelerini işgal eden e'âzımdır. Tabakât-ı siyasette hâ'iz-i rüchân olan e'âzımın kâffesi zamanlarının isti'dâd-ı tabî'iyyesine teba'iyyet hikmetini keşfeden birer harika kudret olup hikmet-i idarede o vukûf ile vâyedâr-ı nisâb yüsr ve tevfik olmuşlardır. Ahkâm-ı umûmiyesi hükm-i isti'dâd-ı zamana tabi olan siyasetin aksâm-ı idare üzerindeki enzâr-ı selâmet-i cevviyânesi an be an tebeddül ederek bir anda isabeti muhakkak görünen ahvâl ayn-ı mazarrat ve hilâf-ı menâfi' zannolunan tedâbîr mahâsin-i menfaat olmak üzere irâ'e-i âsâr eder. İşte keşf-i âkibeti gayet ciddi enzâr-ı hikmet-i bünyâneye muhtaç olan tedâbîr-i siyasyede fevkalâde iktidar ile iştihâr eden e'âzım-ı eslâfi zamanları itibarıyla tabakâta ayırmak tabîi olacağı gibi muvaffakiyetlerini dahi zamanlarındaki isti'dâdın bahşettiği sühûlet veya ikâ' eylediği müşkilât ile tayin etmek zarurî olur.

Hafıza-hurâş erbâb-ı tahkîk olduğu veçhile cülûs-ı hümayûn-ı padişahînin zaman-ı vukû'ı istihsâl-i çare-i salah için her aklselimi düçâr-ı beht ve hayret edecek gayet karışık vekâyi'-i mühimmenin hengâm-ı cereyanı idi. Maziye ait tasavvurât-ı tamir-kârâne hâle müte'allik tedâbir-i salah-cûyân istikbale dair teşebbüsât-ı ihtiyat-kârâne için it'âb edilen efkârın vâsıl-ı mevki'-i itminân ve istikrar olması âdeta muhâl idi. Zaman-ı vukû' şûrişi tehîyye etmiş, idare aczini levazım noksanını idare ve ikmal edememiş, tedâbîr te'ehhürle kıymeti ta'cîl ile isabeti zâ'il olacak vekâyi'-i peyderpey içinde nokta-i i'tidâli bulmak müşkülatıyla uğraşmaya mecbur olmuş, hukuk hâricen pâmâl-ı tecavüz olarak vezâ'if dâhilen nisyan olunmuş, hizmet maksadı olmakla beraber âmâl-ı teferrüd müsabaka-i nüfus gibi her memleketi ta esasından sarsacak keşmekeş-i âmiyâne ile çare-i salah taharrisine başlanılmış dâhilin hâl-i hazırı haricin maksadı pîş-i nazara alınmayıp her türlü muamele içinden sığılmayacak bir raddeye gelmiş, ikmal-i levazımın mevkuûf-ı aleyhi mefkûd mehâric-i tedarik yine

tedâbîr-i mâziyye ile külliyyen mesdûd olup iş hikmet-i siyasetle idare ve islah edilecek mertebeleri kat kat tecaviüz eylemiş olduğu hâlde pîrâye-i serîr-i hikmet ve irfan hellâl-i müşkülât-ı cihan-râ efendimiz zîbâyîş-i makam-ı hilafet-i kübra oldular.

O zamanki hâli bî-arağâne muhakeme eden her vâhî-i siyasiyenin vereceği netice-i kat'iyye elbette iltizam-ı fedakârî idi. Zira haricin muzmiri alenen anlaşıldı. Ta esasa dokunan maksad-ı hasma mümâşât için dinen ve hikmeten cevaz olmadığına bakılmayarak tercih-i şerr-i ehaff kaidesine teba'iyyet olunmuş olsa idi pek az müddet sürececek olan o mümâşât-ı cebinâne hiçbir zaman dinin şeref ve haysiyetinin tecvîz etmediği ahvâlde iltizam-ı mümâşât etmemiş olan Devlet-i Aliyyeyi tarih-i âlem sahifelerinde hıyanetle itham için kâfi addolunacaktı. Zira hasmın makâsıdından biri Donanma-yı Hümayûnunun terk ve teslimi gibi dünya durdukça ahlâfa bâ'is-i hayret olacak bir taleb-i garip olduğu ve bunun kıyamete kadar zebânzed-i âlem olacağını söylemek metâlib-i sâ'irenin muhâkemâtına müte'allik mufassal bir kitap yazmak kadar medâr-ı ifhâm olsa gerektir. Velinimet-i azam efendimiz bu taleb-i garibi "donanmalarım ben içinde öldüğüm hâlde gidebilir" müdafaasıyla red buyurdular. Devletin tasvir ve ta'dâd olunan o zamanki zaafi itibarıyla bu kadar ma'âl-perverâne bu kadar celâdet-pesendâne müdafaa-i mülûkâne hangi e'âzımın ağzından çıkmıştır.

Tanzim-i ordulara milyonlarla altınlara mağrur olup da hasmının zaafi zamanın teshîlâtı o gururu teyit eden bazı hükümdârânın pîrâye-i sahâ'if-i tarih olan sözleriyle hasmın kuvveti istikbalin o zamanki hâlden kâbil-i kıyas olan vehâmeti birer heykel-i mahûf şeklinde pîş-i nazarda tecessüm etmişken şeref-bahşende-i dihîm-i şehâmet ve celâdet efendimizin "kelâm-ı mülûk mülûk-ı kelâm" hikmetini azametinde meftûn edecek şu müdafaa-i mülûkâneleri "arz" ve "sema" arasındaki bu'd kadar farklı değil midir ? Bu müdafaa-i hamâset-kârânenin ecdâd-ı izâm-ı şehriyârînin mazâcî'müzelerini bahş-i ihtizâz eden sadâ-yı galibânesi hiç şüphe yok ki mekâbir-i kuzzât-ı Osmaniye'de dehşetli bir giryû-ı ruhâniyâne zuhuruna bâdî olmuştur. Tarih-şinâsâna malumdur ki Devlet-i Aliyye hiçbir zamanda hasmın tehiyye ettiği harbi ta'vîk maksadıyla teklifât-ı haysiyet-i şeknâneyi kabul ederek zelîlâne cebinâne düşmana mümâşât etmemiştir. Harp ederek galip olmuş galibâne keremkârlıklarla a'lâ-yı nam etmiş mağlup olarak namus-ı askerisini düşmanına itiraf ettirdikten sonra fedakârlıklara mecbur edilmiştir.

Mesele-i zâ'ilede dünyanın şahadet-i bî-arağânesiyle sabit olan şan-ı askerimizi hasma mâdûnun muavenetine müracaat tenezzülünü gösterecek kadar irâ'e-i kadr eylediği cihetle Osmanlılık nam-ı muhtemei sahâ'if-i celâdeti tezyîn eden ihtiramât-ı şehâmet-kârâneyi illebet muhafaza edecektir. Harbi ihtiyar etmemekte gayr-i meşru olan maksad-ı hasmı kabul gibi salâbete eser-i ecdada iktiza etmemek gibi şehâmete

menâfi seyyi'eler mevcut idi. Enzâr-ı âlemde pek çirkin ve ebedî bir şekl-i nâ-halefâne teccîm edeceğine bakılmayıp da maksad-ı hasma mümâşât girivesine gidilmiş ve kısa bir müddet sonra bu fedakârlıklara mecburiyet hâsıl olmuş olsa idi Osmanlılığa sermaye-i fahr olan salâbet ve şehâmet mahvolup gitmiş idi. Ber-minvâl-i muharrer muzafferiyeti hüsn-i müdafaayı temin edecek esbâb ve vesâ'it ve hatta sevâk-ı kuvvet için muntazam tarîk mevcut değil iken vaktiyle sebepleri tehiyye olunmuş olan mesele-i zâ'ile zaruret-i muhikka ile ihtiyar olunarak me'a-muavinhiüm en muazzam en kesretli en cengaver bir kavmi ile senelerce uğraşıldıktan sonra tâli'-i harb hasmımıza yar oldu. Biz tecavüzü men'e mecbur edildik âlem lezzet-i galibâneye iştirak etti. Maktatlardaki şu tehâlüfî hukûk-ı beşere miyâs-ı temyîz olan kanûn-ı hakikat tetkik etmeli de karâ'in-i hakkaniyet hangi tarafâ ictimâ' eder ise hükm-i ahîr-i âdilânesini ol yolda vermelidir.

Biz zayi ettiğimiz hukûka mukabil bir büyük intibâh alarak hikmet-i siyasette ferîd-i zaman olan velinimet-i azam efendimizin ikmâl-i levazım-ı satvet için bizzat ibzâl buyurmakta harikâne mesainin kıymet-i âliyesini takdir edebilmek meziyyetini kazandık. O mesai hakikaten harikânedir zira bundan on beş sene evvel devletin itibar-ı maliyesi mevki'-i hariciyesi hâl-i dâhiliyesi tahattur olunarak mesele insafâne muvâzene olunmalıdır. Duyûn-ı hariciye iki yüz bu kadar milyon liralık korkunç bir yekûn hâsıl etmiş olduğu hâlde mahall-i sarfını tayin için nazarlara çarpan asar-ı öşr mu'aşşârîne mukâbil değil idi. "Devlet istikrazsız idara olunamaz" fikr-i muzırrının netice-i vahîmesi olmak üzere haddi iddi tecavüz eyleyen duyûn-ı hariciyenin vaktinde ifâ-yı taahhüdâtı bile mühimsenilmeyerek hâ'iz olduğu itibar herc ü merc oldu. Senedâtımız itibardan düşerek hâmillerinin dünayaya akseden feryatları şimâh-ı âlemi doldurdu. Her ağızdan bize dair itirazlar işilmeye her taraftaki tüccarımıza dahi itimat olunmamaya başladı. Bu hâl ile bunu takip eden nazar-ı bendâne bazı muamele mevki'-i haricî-i devleti yerinden oynattı. Esas vak' ve itibar mütezelzil oldu. Miknet ve itibarın haricde görülecek âsârî dâhilindeki mesaî-i mebrûre nisbetinde olacağından zühûl edenler ihtiyacât-ı dâhiliyeye atf-ı nazar-ı himmet etmediler. Binaenaleyh dâhilde her şey müzebzeb bir hâlde idi. İşte leyle-i celâ-yı zaman her türlü tafsilat ile kâbil-i teşrih olamayan garip garip vekâyi'i bir yandan tevlid etmekte ve temin-i salâh muhafaza-i âkîbet azmiyle uzatılan eydî-i himmet idarenin herhangi rengine dokunsa sapır sapır dökülmekte iken padişah-ı hakâyık-iktinâh efendimiz mehdiyâne bir azîmet-i cihân-pesendâne ile ıslahat-ı umûmiyeye teşebbüs buyurdular. İtibar-ı malî intizam-ı dâhilî nasıl temin olunarak bu iki muvaffakiyet-i cihân-bahânun te'sîrât-ı mahsûsasıyla mevki'-i hariciyemizin ne kadar büyük bir şeref kâr-dânî kazanmış olduğunu tebyîn için bi-mennihi teala her birine mahsus olan muvaffakiyât ve icraat yegân yegân derc ve izah olunmak ve hakimâne müceddidâne çareler ne mertebe süratli

tesirler göstermekte bulunduğunu tafsil edilmek üzere bu mukaddime âtîdeki istitrâd ile rehîn-i hitâm olacaktır.

İstitrâd : Bahsi mürûr eylediği vechile tabakâta münkasım olan e'âzımın derece-i muvaffakiyâtı zamanlarının isti'dâdındaki teshîlât ve tasa'ubât ile muvâzene olunmayınca hakkıyla tayin olunamaz. İfrât-ı akl ve zeka ile teşhîr istemeyince meşâhîr geçmiştir ki zamanın isti'dâdına muvâfık olmayan teşebbüsâtı semere-bahş olamamış ve her her azminden netâyic-i ma'kûse zuhûra gelmiştir. Kezâlik zamanın isti'dâdındaki suhûletten bi'l-istifade büyük büyük işler göstermiş nice e'âzım gelip gitmiştir ki muvaffakiyâtı zamanının teshîlâtından başka bir tedbir ile değildir. Bizim padişah-ı e'âzımımız zamanın isti'dâdında suhûlet yerine envâ'-ı müşkülata tesadüf ederek her birini bi-mennihi'l-kerim hikmet-i idare ile bi'l-iktihâm hayrette ukûl olacak bir sürat ve maharetle asırlara sığmayacak muvaffakiyât-ı fi'iliye ibrâz etti. Elbette teşebbüsâtını zamanın isti'dâdı teshîl eden e'âzım eslâfa karşı hâ'iz-i şeref ve rüchândır. Velâ-siyemâ envâ'-ı islahat içinde hâli idareyi ahlakî birdenbire değiştirecek ve az zaman içinde irâ'e-i âsâr etmesiyle envâ'-ı islahata mebde' ve müntehâ olacak vasıta-i âliyyeyi keşf ve takdir ile mülkünün tebasının islahına rehberî-i maarifle başladılar. Binâberîn bu iki meziyet-i mülûkâne ile "Abdülhamid-i Sâni" hazretleri tabakât-ı e'âzımdan birinci tabakanın birinci mevki'ine şeref-bahş olurlar. Bu mutahassırla umûmî bir tarih yazamakta olduğum cihetle muhâkeme-i âsâr ederek vukû'ât-ı mâziyye ile istişhâda mecburiyet görmüyorum. Şu kadar diyebilirim ki dört yüz sene evvelki idaremiz on beş sene evveline kadar ric'at etmiş olsa da o satvetle o intizam ile ıslah-ı idareye def-i zarar-ı şu'ûnâta ibtidâr etse hiçbir şey yapamazdı. Dikkat olunmalıdır ki idare bir yed-i iktidara geçip de salâh ve intizam çehre-güşâ olduktan sonra vâki' olan teşebbüsât nasıl mukârin-i yüsre ve suhûlet oluyor. Şu geçenki Yunan vakası azîm bir ordunun bir kutamızda ictimâ'ını icap etmiş ve her taraftan kemal-i süratle sevk olunan kuvvet vaktinde ictimâ' eylemiş olduğu hâlde asker sevk olunduğunu levazım-ı müdafa tehiyye edildiğini memâlik-i şâhâne efrâdının ekseriyeti bile hissetmemiştir. Dünya yerinden oynayıp davullarla ilan-ı cehalet olunmadı ne dâhilin fütuvvetine ne haricin muavenetine tenezzül buyurdular. Koca bir ordu aylarca idare olunarak asker hâl-i seferde dahi muntazaman aylık aldılar. Tayinât levazımât mükemmelen ihzâr edilerek kuvvet ifâ-yı vazife-i satvet etikten sonra yine o sürat ve maharetle dağıtıldı. Hikmet-i idare iktidar-ı müşkülât ... .. olur.

İntihâ

Ek-2: “*Dersaadet ve memalik-i mahrusse-i şahanede mevcut olan mekâtib-i idadiye-i şahane.*”

Esâmi-i Mekâtib	Mûlahazât
Dersaadet İdadisi	Nehârîdir
Üsküdar İdadisi	Nehârîdir
İzmir İdadisi	Leylîdir
Manisa İdadisi	Nehârîdir
Aydın İdadisi	Nehârîdir
Denizli İdadisi	Nehârîdir
Muğla İdadisi	Nehârîdir
Selânik İdadisi	Leylîdir
Drama İdadisi	Nehârîdir
Siroz İdadisi	Nehârîdir
Bursa İdadisi	Leylîdir
Kütahya İdadisi	Nehârîdir
Balıkesir İdadisi	Nehârîdir
Edirne İdadisi	Leylîdir
Gümülcine İdadisi	Nehârîdir
Gelibolu İdadisi	Nehârîdir
Dedeğaç İdadisi	Nehârîdir
Tekfurdağı İdadisi	Nehârîdir
Kırkkilise İdadisi	Nehârîdir
Şam İdadisi	Leylîdir
Hama İdadisi	Nehârîdir
Beyrut İdadisi	Leylîdir
Trablusşam İdadisi	Nehârîdir
Lazkiye İdadisi	Nehârîdir

Erzurum İdadisi	Leylîdir
Konya İdadisi	Leylîdir
Halep İdadisi	Leylîdir
Trabzon İdadisi	Leylîdir
Samsun İdadisi	Nehârîdir
Sivas İdadisi	Leylîdir
Ankara İdadisi	Leylîdir
Manastır İdadisi	Leylîdir
Görice İdadisi	Nehârîdir
Yanya İdadisi	Leylîdir
Kastamonu İdadisi	Leylîdir
Bolu İdadisi	Nehârîdir
Sinop İdadisi	Nehârîdir
Kengiri İdadisi	Nehârîdir
Diyarbakir İdadisi	Leylîdir
Adana İdadisi	Leylîdir
Rodos İdadisi	Nehârîdir
Midilli İdadisi	Leylîdir
Bağdat İdadisi	Nehârîdir
Harput İdadisi	Nehârîdir
Üsküp İdadisi	Nehârîdir
Biga İdadisi	Nehârîdir
İzmid İdadisi	Nehârîdir
Kudüs İdadisi	Nehârîdir

Ek-3: “Cülûs-ı miyâmin-i me'nûs hazret-i hilafet-penahîden 1308 sene-i maliyeyi Şubatı nihayetine kadar tab ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevvianın Maarif Nezaretinden verilen cedâvile ittibâ'en tanzim edilen cedvel-i mahsusîdir.”

<i>Kütüb-i Diniyye</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Arapça	An Teşrinisani 293 İlâ gâye-i Şubat 308
372	350	22	175	197	
<i>Kütüb-i Diniyye-i Gayrimüslime</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Rumca / Ermenice	An Kanunuevvel 294 İlâ gâye-i Şubat 3058
300	210	90	15	285	
<i>İlm-i Hukûk ve Kavânîn ve Nizâmât</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Elsine-i Muhtelifi	An Ağustos 290 İlâ gâye-i Şubat 308
154	89	65	132	22	
<i>Kütüb-i Fenniyye</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Arapça / Fransızca	An Temmuz 294 İlâ gâye-i Şubat 308
1014	729	285	995	19	
<i>Kütüb-i Fenniyye Kısm-ı Sâni</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Elsine-i Muhtelifi	An Mart 297 İlâ gâye-i Şubat 308
495	489	6	1	494	
<i>Kütüb-i Lisaniyye</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Elsine-i Muhtelifi	An Şubat 293 İlâ gâye-i Şubat 308
665	610	55	351	314	
<i>Kütüb-i Lisaniyye Kısm-ı Sâni</i>					
Yekûn-1 âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Elsine-i Muhtelifi	An Kanunuevvel 297 İlâ gâye-i Şubat 308
335	333	2	-	335	

<i>Kütüb-i Edebiyye</i>					
Yekûn-ı âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Arabî / Farsî	An Ağustos 293 İlâ gâye-i Şubat 308
1343	965	378	1275	68	
<i>Kütüb-i Edebiyye Kısım-ı Sânsî</i>					
Yekûn-ı âsâr	Telif	Tercüme	Türkçe	Elsine-i Muhtelif	An Kanunusani 297 İlâ gâye-i Şubat 1308
536	206	330	-	536	
<i>Mecmu-ı âsâr-ı matbua</i>					
Yekûn-ı umûmî	Telifât	Terâcim	Türkçe	Elsine-i Muhtelif	Cülûs-ı feyz-i me'nûs-ı cenab-ı şehriyariden Üçyüz sekiz sene-i maliyesi Şubatı gâyesine değîn
5214	3981	1233	2944	2270	

Ek-4: “Cülûs-ı hümayun-ı padişahiden beri küşâd olunan zükûr ve inâs-mekâtib-i rüşdiyyenin adedi ber-vech-i âtîdir.”

Esâmi-i vilayât ve elviyye-i müstakile	Aded-i Mekâtib / Zükûr	Aded-i Mekâtib / İnâs	Mûlahazat
Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse	5	10	
Edirne Vilayeti	2	8	
Selanik Vilayeti	5	1	
Kosova Vilayeti	13	1	
Manastır Vilayeti	5	1	
İşkodra Vilayeti	2	-	
Yanya Vilayeti	6	1	
Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti	1	-	
Adana Vilayeti	3	1	
Mamüretilaziz Vilayeti	9	-	

AHD-İ ŞEHİRİYÂRÎ DEN DEVR-İ HAMİD-İ SÂNİYE VALİLİĞE GİDEN YOLDA BİR II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
MEMURUNUN SERENCAMI

Diyarbakir Vilayeti	2	1	
Konya Vilayeti	12	1	
Halep Vilayeti	6	1	
Beyrut Vilayeti	5	1	
Suriye Vilayeti	2	1	
Şehremaneti	1	-	
Musul Vilayeti	1	-	
Bağdat Vilayeti	4	-	
Basra Vilayeti	2	-	
Hicaz Vilayeti	3	1	
Yemen Vilayeti	4	-	
Trablusgarp Vilayeti	1	1	
Hüdavendigâr Vilayeti	14	1	
Aydın Vilayeti	17	2	
Kastamonu Vilayeti	6	1	
Ankara Vilayeti	6	1	
Trabzon Vilayeti	11	1	
Erzurum Vilayeti	5	1	
Sivas Vilayeti	10	1	
Van Vilayeti	6	-	
Bitlis Vilayeti	1	-	
Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı	2	-	
İzmit Mutasarrıflığı	1	-	
Toplam	173	38	

Ek-5: “Cülûs-ı hümayun-ı muaddet-makrûn hazret-i hilafet-penahiden beri Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse’de tesis ve küşâd olunan mekâtib-i ibtidâ’iyye-i hususiye ve vakfiyye ber-vech-i âtîdir.”

Esâmi-i Mekâtib-i Hususiyye	Semt-i Mekâtib	Zükûr	Înâs	Yekûn	Mûlahazât
Mekteb-i Osmanî	Aksaray’da Yusuf Paşa	134	67	201	
Mekteb-i Halîle-i Mahmudiye	Kadıköy	149	63	212	
Dârü’l-talim	Laleli	71	-	71	
Mekteb-i Hamidî	Beşiktaş	305	187	492	
Dârü’l-feyz-i Hamidî	Eyüp	262	-	262	
Numune-i Terakki	Şehzadebaşı	568	67	635	
Şemsü’l-maarif Şubesi	Göztepe	90	30	120	
Medrese-i Edebiyye	Aksaray	178	-	178	
Dârü’l-tahsil	Molla Gürani	125	-	125	
Teşvikiye	Kasımpaşa	120	62	182	
Ravza-i Terakki	Üsküdar	424	68	495	
Burhan-ı Terakki	Divanyolu	271	-	271	
Dârü’l-tedris	Koska	234	-	234	
Hadikatü’l-maarif	Nişanca	200	95	295	
Rehber-i marifet	Saraçhanebaşı	195	55	250	
Şemsü’l-mekâtib	Kabataş	220	40	260	
Mizan-ı Terakki	Üsküdar	40	-	40	
Dârü’l-edeb	Kadırga	38	-	38	Mekteb-i Edeb ve Envâr-ı Maarifi müdürleri kapatmıştır. Feyz-i Sibyan derdest küşâd
Hadika-i Marifet	Kasımpaşa	187	120	297	
Meşrık-ı füyûzât	Tophane	65	25	90	

<i>Mekâtib-i Vakfiyye</i>					
Zühdü Paşa Mektebi	Ihlamurlu Çeşme'de	98	67	165	
Tırnakçı-zâde Ziver Bey Mektebi	Sahra-yı Cedid'de	29	14	43	
Erenköy Mektebi	Erenköy'de	77	25	102	
Hâce Münire Hanım Mektebi	Şeker Maslağı Mahallesi'nde	21	22	43	
Mihrimah Sultan Mektebi	Üsküdar'da	36	29	65	
Cedid Valide Sultan Mektebi	Üsküdar'da Balaban'da	21	22	43	
Gülfem Hatun Mektebi	Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesi'nde	57	42	99	
Süleyman Paşa Mektebi	Üsküdar Ahmediye'de	1	27	28	
Rûmî Mehmed Paşa Mektebi	Üsküdar Eski Hamam'da	20	3	23	
Haydar Paşa Mektebi	Bulgurlu'da	33	15	48	
Selimiye Mektebi	Selimiye'de	20	19	39	
Sultan Mustafa Han Mektebi	Ayazma'da	10	16	36	
Numune-i Terakki Mektebi	İplikhane'de	150	-	150	
Ramazan Ağa Mektebi	Kızıl Mescid'de	80	-	80	
Hakîm Kutbeddin Mektebi	Cami-i Kebir'de	30	-	30	
Şerbetçi Mustafa Ağa Mektebi	Kapıcı Çeşmesi'nde	50	-	50	
Hamidiye Mektebi	Hamidiye Karyesi'nde	30	-	30	
Halid Efendi Mektebi	Boşnak Karyesi'nde	19	10	29	
Mimar Sinan Mektebi	Yenibahçe'de	55	35	90	
Mirimiran Hasan Paşa Mektebi	Eski Ali Paşa'da	85	38	113	

Mihrimah Sultan Mektebi	Edirne Kapısı'nda	11	13	24	
Mesih Paşa Mektebi	Karagümrük'te	55	58	113	
Molla Fenari Mektebi	Halıcular'da	22	25	47	
Nakkaş Paşa Mektebi	Gureba Hastahanesi civarında	11	12	23	
Gazi Ahmed Paşa Mektebi	Topkapı'da	42	31	73	
İskender Paşa Mektebi	Kıztaşı'nda	44	38	72	
Altay Mektebi	Eski Ali Paşa'da	12	10	22	
Tayyibi Mustafa Efendi Mektebi	Cihangir'de	8	2	10	
Emin Nureddin Mektebi	Şehzade civarında	18	18	36	
Recâ'i Mektebi	Küçük Kovacılar'da	17	8	25	
Kâtib Çelebi Mektebi	Zeyrek'de	14	6	20	
Numune-i Osmanî Mektebi	Zeyrek'de	72	34	106	
Saliha Sultan Mektebi	Zeyrek'de	90	50	140	
Adilşah Mektebi	Çırçır'da	62	31	93	
Haraçcı Kara Mehmed Bey Mektebi	Unkapanı'nda	14	37	51	
Üsküplü Mektebi	Üsküplü'de	110	45	155	
Şişeci Mehmed Efendi Mektebi	Cibali'de	9	13	22	
Recep Ağa Mektebi	Rüstem Paşa'da	20	-	20	
Bıçakçı Alaaddin Mektebi	Haydar'da	13	15	28	

Ek-6: “Cülûs-ı hümayun-ı hazret-i padişahiden beri imtiyaz ihsan buyurulup inşaatına mübaşeret olunan ve amelîyatı ikmal olunarak işletilmekte bulunan demiryolların kilometre hesabıyla mecmu-ı tûluyla hangi mahalde bulunduğu ve ne miktar inşa olduğunu mübeyyin cedveldir.”

Esâmi-i Hutût	Kilometre	İşletilmekte Olan	Derdest İnşa Bulunan
İzmit'ten Ankara'ya	485	//	-
Ankara'dan Kayseri'ye	310	-	İmtiyazı âhiren ihsan buyurulan
Eskişehir'den Konya'ya	450	-	Derdest inşa
Mersin'den Adana'ya	67	//	-
Alaşehir'den Afyonkarahisarı'na	130	-	İmtiyazı ihsan buyurulan
Beyrut-Şam-Havran ve Fırat üzerinde vaki Birecik demiryolları	789	-	Derdest inşa
Bafa'dan Kudüs-i Şerif'e	86	//	-
Mudanya'dan Bursa'ya	42	//	-
Akka'dan Şam-ı Şerif'e	243	-	Derdest inşa
Selanik'ten Manastır'a	218	-	Derdest inşa
Üsküp-Zibefçe (Rumeli demiryolları iltisak hatları)	85	//	-
Plava-Vakarel (Rumeli demiryolları iltisak hatları)	46	//	-
Dersaadet-Selanik İltisak Hattı	402	-	Derdest inşa
<i>Aydın demiryolu hattı üzerinde teşîben inşa olunan</i>			
Esâmi-i Hutût	Metre		Kilometre
Torbalı'dan Çatal'a	605		36
Çatal'dan Ödemiş'e	395		35
Çatal'dan Tire'ye	263		11

Balatçık'tan Söke'ye	560	21
Goncalı'dan Denizli'ye	571	30
Sarayköyü'nden Dinar'a	500	25
Kasaba hattı üzerinde inşa olunan şube hattı		
Manisa'dan Soma'ya	45	92

Ek-7: “308 senesi nihayetine kadar vilayât-ı şahane dâhilinde inşa edilmiş olan turukun miktarını mübeyyin cedveldir.”

Vilayât-ı Şahane	Yolların Tûlu	
	Metre	Kilometre
Dersaadet ve Mülhakâtı	985	192
Edirne	768	782
Selanik	695	578
Manastır	750	1162
Kosova	68	527
Yanya	89	37
İzmit Sancağı	643	146
Biga Sancağı	250	15
Hüdavendigâr	702	1068
Aydın	86	820
Ankara	885	1350
Kastamonu	958	503
Konya	915	424
Sivas	574	571
Trabzon	512	230
Erzurum	543	379
Mamüretlaziz	828	42
Bitlis	416	81
Van	678	252

AHD-İ ŐEHRIYÂRÎDEN DEVR-İ HAMİD-İ SÂNÎYE VALİLİĒE GİDEN YOLDA BİR II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
MEMURUNUN SERENCAMI

Diyarbakir	678	252
Adana	731	536
Halep	916	225
Musul	900	45
Beyrut	378	190
Suriye	763	273
Kudüs-i Şerif Sancağı	931	157
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	800	363